

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the south east.*

SKIBET KIRKE

TØRRILD HERRED

Kirken nævnes første gang i Ribe Oldemoders kirkeliste (ca. 1376-89, se s. 2533) med en afgift på 4 skilling sterling, i landehjælpen 1524-26 med 20 mark (jf. s. 1016). 1503 var Jens Bredal sognepræst og tillige bispens official i Vejle.[1] Sognet har udgjort et eget pastorat bortset fra perioden 1826-72, hvor det var anneks til Bredsten. Det lå under Ribe Stift til 1922, da det blev overført til det nyoprettede Haderslev Stift (jf. s. 1015).

Efter reformationen var kirken i kongens eje til 1686, hvor den blev skødet til Frederik Gersdorf til Ravnholt, Herrested Sogn, Svendborg Amt, som betaling for kongelig gæld.[2] Derefter er kirken overgået til ejerne af Haraldskær, først Konrad von der Brincken (†1696) og hans søn Godske von der Brincken (†1730). 1731 erhvervedes den af major Pierre d'Andischon, og på auktion efter ham solgtes den 1751 til etatsråd Gerhard de Lichtenberg til Engelsholm, hvorfra den 1754 overgik til svigersønnen Christen Linde. I begyndelsen af 1800-tallet blev først nogle og senere alle bønderne inddraget i ejerskabet. 1912 forpligtede tiendeejerne sig kollektivt til at vedligeholde kirken, og 1939 overgik den til selveje.[3]

Kirkegods. 1620 ejede kirken 18 agre, to skæpper land og to enge, hvoraf en ager på Kirkebjerg var givet af Peder Iversen i Vilstrup; for brugen af to agre i Skibet holdt Haraldskær et lys på alteret.[4] Ved salget af kirken 1686 omtaltes præstegården, degnebolet og noget uspecificeret kirkejord, og dette jord lå stadig til kirken i 1767.[5]

Skibet er blevet forslået som det »Scipyng« eller »Scypethorp«, hvor Erik Emune 1135 lod sin halvbroder Harald Kesja slå ihjel if. 1100-tallets krøniker, men der er sandsynligvis tale om Skibby vest for Århus.[6]

Et *sagn* fortæller, at kirken skulle have været bygget på Kirkebjerget på Vilstrup Mark. I højen var der imidlertid troldpak, der forsøgte at nedbryde kirken, og da

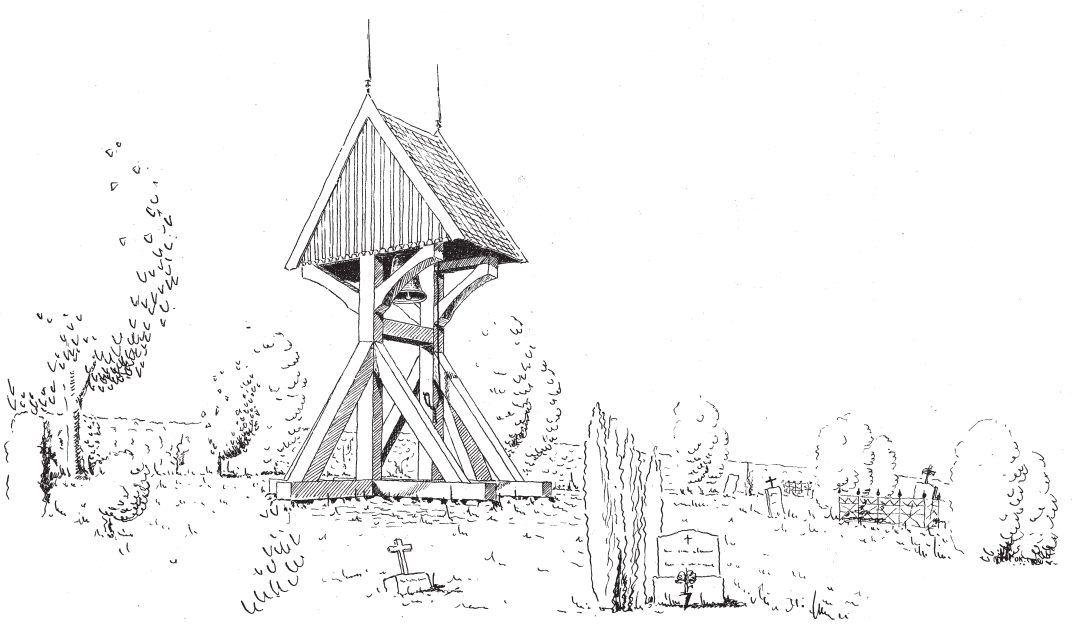

Fig. 2. Tegning til †klokkestabel opført 1952 (s. 2701). Tegnet af Viggo Hardie-Fischer 1951. Kuno Mielbys arkiv. – *Drawing for †bell frame, 1952.*

Fig. 3. Klokkestabelen set fra syd (s. 2701). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Bell frame seen from the south.*

folk byggede den op igen, fik de så mange plager i alt, hvad de foretog sig, at de endte med at flytte kirken.[7] Det er blevet fortalt, at der har været sejlet op ad Vejle Å til kirkestedet, og at der en gang blev fundet et skibsanker nær kirken.[8]

Undersøgelser. I forbindelse med en restaurering 1952 blev det oprindelige gulv samt flere grave konstateret, ligesom der blev fundet en del af et ⋆røgelseskar (jf. s. 2731).[9]

Møntfund. En 8-skilling fra Christian IV (typen fra 1606) er 1958 fundet i fyld fra gulvet udkørt af kirken i 1952.[10]

Sognet ligger lige vest for Vejle, og det strækker sig på begge sider af Vejle Å, der danner skel mellem Tørrild og Jerlev Herreder samt mellem Jelling og Almind Sysler. Ovenfor ådalen med dens stejle skrænter ligger er moræneplateau præget af lerede jorder. I matriklen fra 1688 bestod sognet af 30 gårde og 4 huse, og den dyrkede jord blev vurderet til 222 tdr. hartkorn.[11] 1801 var der 499 indbyggere i sognet, og dette tal var 1955 steget til 1675 og i 2017 til 3652.[12]

Præstegården lå ved kirken frem til 1576, hvor kongen mageskiftede den til Haraldskær. Efter-

følgende blev en ny præstegård udpeget i Nørre Vilstrup, 1826-72 lå den i Bredsten og siden 1872 i Slelde.[13]

Kirken ligger lige nord for Vejle Å på en lav banke oven for åløbet. *Kirkegården* havde 1862 form som en pære med spidsen i vest (fig. 4). Den blev 1877-78 udvidet i alle fire hjørner, så den dannede en regelmæssig firkant, jorden blev afgivet af Haraldskær og Vejle Amts Vejvæsen. Ved samme lejlighed blev kirkegården planeret, hvilket medførte, at en del kister måtte graves dybere ned.[14] En udvidelse mod syd fandt sted o. 1950 og mod vest 1980 med et mindre græsdækket areal til urner og kister.[15] En beplantning tog sin begyndelse i slutningen af 1870'erne. Den fortsatte i 1890'erne, men en del træer blev 1916 fjernet igen, da de stod for tæt på kirken. Birketræer blev plantet 1932-33.[16]

Hegningen består af 1877-78 fornyede og o. 1950 supplerede kampestensdiger, mens den seneste udvidelse stedvis er hegnet af bøgehække. Porte og låger er i galvaniseret jern. Hovedindgangen er placeret i vest og består af en køreport og en ganglåge mellem murede granitpiller fra 1878. Desuden er der yderligere en køreport i vest samt ganglåger i øst og nord (også mellem murede granitpiller). Adgang til den vestlige udvidelse får man gennem en kombineret køreport og ganglåge i nord, mens en køreport i vest fører til graverens område. 1619 havde kirkegården en port og tre ganglåger.[4] 1862 fandtes hovedindgangen bestående af tre stakitlåger i vest, og desuden benyttedes i nord en ganglåge, der året før var rykket lidt mod vest.[16]

Bygninger på og ved kirkegården. En *klokkestabel* (fig. 3) af sortmalet egetræ er placeret østligt på kirkegården. Den nuværende fra 2002 afløste en forgænger fra 1952 (fig. 2), og ældre konstruktioner, der blev betegnet klokkehuse, er omtalt 1767 og blev fornyet eller stærkt repareret 1822, 1866, 1890-91 og 1932-33.[17]

Fig. 4. Udsnit af matrikelkort over Haraldskær Hovedgårds jorder med kirken, Slelde bys jorder og Nr. Vilstrup bys jorder. 1:10.000. Målt og inddelt af A. V. Ravn 1797, S. L. Bie 1792 og P. W. Johansen 1821. Tegnet af Freerk Oldenburger 2018. – *Detail of cadastral map of Haraldskær Manor's lands with the church, Slelde village lands and Nr. Vilstrup village lands.*

En stråtækt *sognegård* med konfirmandstue, mødelokaler, køkkenfunktion, graverkontor og toiletfaciliteter ligger vest for kirkegården (fig. 5). En ældre østlig længe er opført i kløvet kamp og rød- og hvidkalket tegl og en yngre vestlig fra 2008-09 (arkitekterne Birch & Svenning, Horsens) i hvidkalket tegl med sort sokkel. Adgang mellem de to længer gives af et glasparti. På den ældre længes nordgavl er indmuret en marmorplade med inskriptionen »Skibet Kirke Hus Opført af et Intresentskab. 1880.« (fig. 61), den rummede *kirkestald* og bolig. Bygningen blev erhvervet af menighedsrådet 1959 og istandsat 1960 (arkitekt Viggo Hardie-Fischer, København), og endnu en istandsættelse blev godkendt 1996 (arkitekt Inge Lund, N. E. Steensens Tegnestue, Vejle).[18]

En †*helligkilde* har ligget vestligt i sognet lige syd for Helligkilde Skov.[19] En *mindesten* er 1922 opsat lige nord for sognehuset i anledning af Genforeningen. Den bærer under et vikingeskib i relief teksten »Gud skærmed Danmark i Ufredsaar og lægte dets dybe Hjertesaar 1914 1920 Lov Herren og glem ikke alle hans Velgjerninger«.

BYGNING

Kirken er en romansk frådstensbygning bestående af kor og skib. I senmiddelalderen er koret forsynet med et krydshvælv, et sakristi tilbygget nord for koret, og et våbenhus tilføjet i syd. Efter reformationen blev skibet forlænget mod vest, og krypter under kor og sakristi tilkom. *Orienteringen* afviger knap 10° mod nord.

Kirken står hvidkalket med tegltag over kor, sakristi og våbenhus samt blytag over skibet. Den ses bedst fra nord, hvor den står med oprindelig døråbning og rundbuede vinduer. Korets kalkmalerier (jf. s. 2713-26) daterer kirken til senest 1200-25.

Plan og proportioner. Den oprindelige kirke har været godt 22 m lang, hvoraf skibet udgjorde godt to tredjedele. Indvendigt er koret næsten kvadratisk. Springet mellem kor og skib udgør lidt mere end halvdelen af murtykkelsen på ca. 1 m. Korbuen måler lidt under halvdelen af skibets indvendige bredde.[20]

Materiale og teknik. Den sokkelløse[21] bygnings mure består ud- og indvendigt af frådsten, der

Fig. 5. Sognegården set fra sydøst (s. 2702). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Parish hall seen from the south east*.

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the north east.*

gennem tiderne er blevet repareret med tegl. I den nordlige del af korets østmur ses et skifte af skråtstillede frådsten, mens der i skibets nordside under døren gemmer sig et rulskifte, der dog er længere end denne.[22]

Vinduer. I korets østmur er bevaret et rundbuet, dobbeltsmiget vindue, der måler 144×62 cm i facaden og 115×41 cm i lysåbningen, mens det oprindelige vindue i nord står som en indvendig blænding, der måler 155×82 cm i væggen og 108×40 cm i lysåbningen, sålbænken er aftrappet. I skibets nordmur sidder to højtplacerede vinduer, der måler 125×42 cm i lysåbningen og i facaden 163×63 cm (det østre) og 170×70 cm (det vestre).

Af sydmurens to tilsvarende i senmiddelalderen let forandrede vinduer står den vestre halvdel af det østre indvendig som en halv blænding og tilmuret udvendig, hvor det i højden kan følges ca. 160 cm. Tilsvarende står det vestre vindue indvendig som en blænding, mens det udvendig ses tilmuret i anslået ca. 60 cm's bredde over våbenhusets tag. De indvendige blændinger måler 180 (205)×76 cm i væggen og 145(158)×44 cm i lysåbningen. De oprindelige vinduer i nord kunne ikke ses 1890, men blev genåbnet ved restaureringen 1952.[23] De indvendige smige i fire af de oprindelige vinduer er helt (de to i koret) eller delvist udsmykket (skibets østre) med kalkmalede dekorationer fra o. 1200-25.

Døre. Den rundbuede norddør står tilmuret med munkesten (fig. 11). Udvendig ses den som en blænding med karme og bueslag sat af frådsten. Den måler 204×104 cm. Indvendig (fig. 12) udgøres den af en rektangulær åbning (191×128 cm), hvori er indsat en rundbuet blænding (176×106 cm). Syddøren ses udvendig som en rektangulær sandsynligvis nyere dør (215×138 cm), mens den indvendig (fig. 14) er indsat i en rundbuet, smiget åbning (284×164 cm), der blev fremdraget 1952, som formodentlig også er tidspunktet for norddørens markeringer.[24]

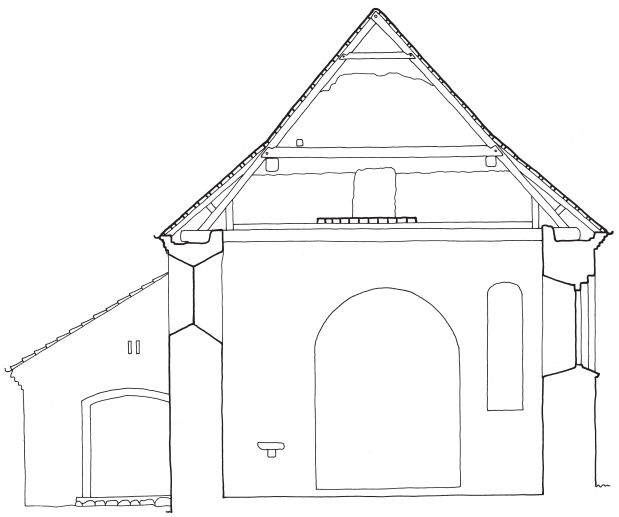

Fig. 7. Tværsnit gennem skib set mod øst. 1:150. Målt af Anders C. Christensen og Jakob Kieffer-Olsen, tegnet af Anders C. Christensen 2018. – *Cross-section through nave, looking east.*

Sammen med en sokkelsten og andre granitelementer er den nedre del af en rundstavsudsmykket venstre karmsten fra en portal og et meget interessant, lidt beskadiget *tympanon* (fig. 16, 62-63) nu placeret i vestgavlen (jf. ndf.). Det måler 134 cm i tværmål og afbilder i et meget fladt relief et rovdyr, sandsynligvis en løve, der har sat tænderne i et bytte, en hare eller eventuelt et lam. Motivet har sin oprindelse i Orienten og kendes ikke kun som stenskulptur, men også på eksempelvis sølvskåle og tekstiler. Otto Norn har kaldt Skibet Kirke for 'et hovedmonument i vor romanske kunst' på grund af kalkmalerierne (s. 2713-26) og dette tympanon, hvor stenmesteren har 'forlenet dyret med en stålfjeders latente kraft;'[25] Både karmsten og tympanon kan stamme fra syddøren,[26] dog antyder mængden af granit i vestgavlen inklusive den nævnte sokkel-

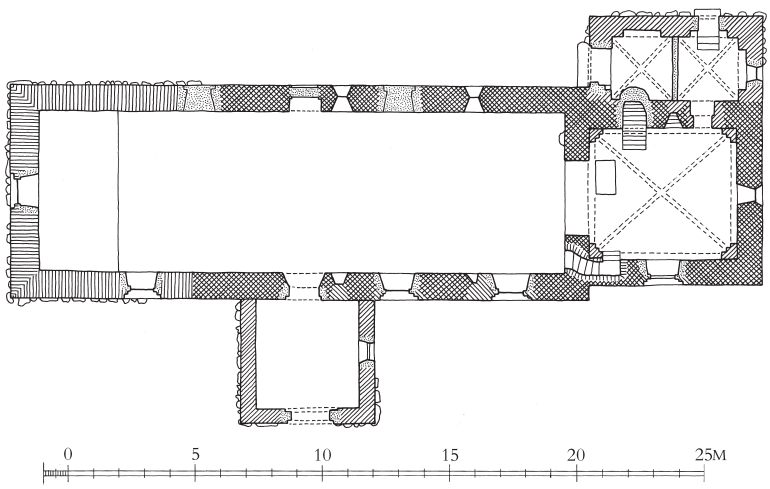

Fig. 8. Grundplan. 1:300. Målt af Viggo Hardie-Fischer, suppleret af Jakob Kieffer-Olsen og tegnet af Anders C. Christensen 2018. Signaturforklaring s. 9. – *Ground plan. Key on p. 17.*

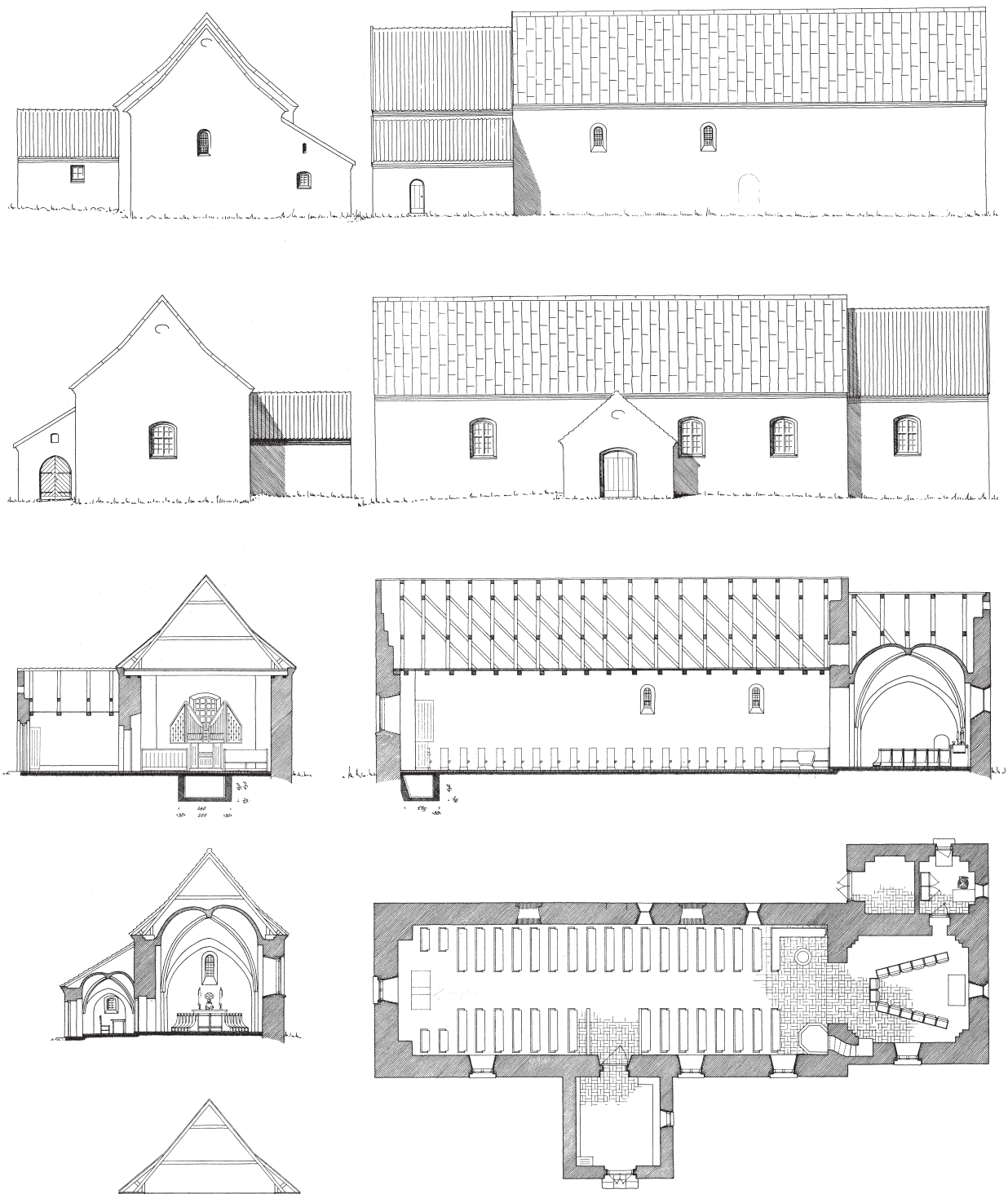

Fig. 9a-i. Opmålinger. 1:300. a-b. Øst- og nordfacade. c-d. Vest- og sydfacade. e. Tværsnit af skib set mod vest. f. Længdesnit set mod nord. g. Tværsnit af kor set mod øst. h. Plan. i. Tværsnit af skib set mod øst. Målt og tegnet af Viggo Hardie-Fischer 1951. Kuno Mielbys arkiv. – *Elevations, sections and ground plan*.

Fig. 10. Del af skibet set fra nord. Foto Kuno Mielby 1990. – *Part of the nave seen from the north.*

Fig. 13. Vestforlængelsen set fra nord (s. 2710). Foto Kuno Mielby 1990. – *The western extension seen from the north.*

sten, der har en rundstavsprofilering, at de kan komme andetsteds fra.

Indre. Koret er overhvælvet i senmiddelalderen, måske o. 1520 (jf. kalkmalerier s. 2726), mens skibet står med fladt loft. *Korbuen* står formodentlig i sin oprindelige skikkelse. I skibets sydvæg sidder en husformet vægniche.[27] Nord for triumfvæggen ses en frådstenskonsol, der måske har båret en sidealterfigur (fig. 15).[28] Det oprindelige gulv stod fremme 1952 og består af ler med håndstore og mindre marksten.[9]

Gavltrekanterne over koret står i pudset frådsten. Over triumfvæggen ses fra korets tagrum en ca. 28 cm vandret udsparing, udmuret med teglsten (23×10×5 cm). Den ligger ca. 67 cm over de nu-

Fig. 11-12. Skibets norddør (s. 2703)(tv.). 11. Yderside. 12. Inderside. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *North door of nave (left). 11. Outside. 12. Inside.*

Fig. 14. Skibets syddør (s. 2703)(th.). Inderside. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *South door of nave (right). Inside.*

Fig. 15. Konsol på triumfvæggens nordre del (s. 2707). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Console on northern part of chancel arch wall.*

værende bindbjælker og strækker sig i hele den bevarede del af gavltrekantens længde. Udsparingen har formodentlig givet plads til en tværgående bjælke i tagværket, enten et hanebånd eller en bindbjælke.[29] Mellem de to tagrum er brudt en gennemgang.

Senmiddelalderlige reparationer, tilføjelser og ændringer. Rækkefølgen i de forskellige tilføjelser og ændringer er usikker.

En større reparation af kirken, der i det mindste omfattede en udskiftning af tagværkerne (jf. s. 2712), fandt sted o. 1415-20. Formodentlig nogenlunde samtidig hermed er store dele af kirkens sydmur blevet ommuret i munkesten med bibeholdelse af de romanske vinduesåbninger, der dog sandsynligvis er blevet reguleret.[30]

Formentlig efter at våbenhuset blev bygget, er tre gotiske, dobbeltfalsede vinduer blevet brudt i sydmurene, et i koret og to i skibet.[31] De eksisterer stadig, dog er deres øvre dele ændrede med brug af små sten.

Et *krydshvælv* af tegl i koret har retkantede halvstensribber begyndende som kvartstens hvilende på halvstenspiller.[32] Det har rundbuede, helstens brede gjord- og skjoldbuer, og rektangulære spygatter er bevaret i hvælvsviklerne undtagen mod sydøst. På grund af sine kalkmalerier (jf. s. 2726) kan det næppe være yngre end o. 1520.

Et øst-vest-vendt halvtagsdækket og tegllagt *sakristi,* siden 1872 opdelt i to rum, er opført nord for koret. Det er ca. halvt så bredt, som det er langt, og i tegl af munkestensstørrelse muret i munkeskifte, dog er vestenden nu af cementsten. Mod nord og til dels vest står muren på et synligt fundament af kampesten, mens der mod øst ses

Fig. 16. Tympanon i vestgavlen (s. 2704). Foto Ebbe Nyborg 2017. – *Tympanum in the west gable.*

Fig. 17. Kor og sakristi set fra øst. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Chancel and sacristy seen from the east.*

mindre kvadre dannende en sokkel. Murene er ca. 90 cm tykke. Af fungerende åbninger, der næsten alle er fladbuede, ses i østgavlen et spidsbuet spejl med et mindre vindue og derunder endnu et vindue, der giver lys til en senere krypt, jf. s. 2710. En rundbuet dør i det østlige rum leder ind til koret (fig. 20), mens en yderdør sidder i nordmuren i samme rum. I vestgavlen ses en dobbeltdør.

Sakristiet har to krydshvælv med retkantede halvstens ribber begyndende som kvartstens. Tre rektangulære spygatter er bevaret i den vestre hvælving. Mod koret er ribbernes vederlag hugget ind i muren, mod de øvrige sider er der 30 cm dybe, spidsbuede blændinger (jf. fig. 18).

Af ikke fungerende åbninger ses i østgavlen to rundbuede stik, det ene er bevaret fragmentarisk lige over det spidsbuede vindue og har nok været ca. 90 cm bredt, mens det andet sidder herover og lidt mod syd og måler 55 cm i bredden og har været mindst 76 cm højt (jf. fig. 17). Sakristiet har formodentlig oprindeligt haft sin eneste adgangsvej fra koret, et rundbuet vindue i øst og en loftsluge til taget over hvælvene. De øvrige åbninger er sekundære. Vinduet mod øst har formodentlig i en periode været erstattet af en dør.[33]

Sakristiet fungerede som gravkapel til 1872, da det blev opdelt i sine to rum. Det østre indrettedes med kakkelovn, bord og stole til præsten og dåbsbørnene, og en dør til koret blev isat.[34] Formodentlig er det spidsbuede vindue og norddøren fra samme tid. †Kisterne i den østre flyttedes til den vestre del, der blev ryddet 1929, da det blev indrettet til ligkapel og den nuværende vestdør brudt igennem.[35]

Et *våbenhus* ved skibets sydside står i hvidkalkede munkesten på et stedvis synligt fundament af rå granit og har rødt tegltag. Et retkantet trævindue findes i øst og en fladbuet dør i syd.

Fig. 18. Det indre af sakristiet, det nuværende ligkapel, set mod nord (s. 2709). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Interior of sacristi, now mortuary chapel, looking north.*

Våbenhuset er første gang omtalt i 1683, hvor der blev indkøbt tagsten, og vinduet blev indsat 1855.[36]

Eftermiddelalderlige tilføjelser, vedligeholdelse og istandsættelse. En adgang til prædikestolen er efter reformationen brudt gennem korets sydmur og triumfmuren.

Skibet har en ca. 7,60 m lang, blytækket *vestforlængelse* af munkesten i krydsskifte; den stammer sandsynligvis fra anden halvdel af 1500-tallet. Murene står på et fundament af synlig rå granit i syd og nord og på en sokkel af genbrugte granitelementer i vest jf. s. 2704.

I vestgavlen sidder et falset, fladbuet og i sydmuren et dobbeltfalset, rundbuet vindue, de øvre dele er ombygget i små sten. Det vestlige var rundbuet 1890 og er nævnt 1683.[37] Et nu ikke synligt 1800-tals vindue i nord er 1952 tilmuret.[38] Forlængelsens gavltrekant skyldes formodentlig en senere reparation.[39]

Krypter. 1) Under koret findes en tøndehvælvet krypt af munkesten; den stammer fra 1620, jf. s 2741.[4] Den er rektangulær, nord-sydvendt, 4,44×2,49 m, 1,92 m høj. Dertil kommer en 1,53 m lang tøndehvælvet arm i sydvest, og en 2,87 m lang fladloftet arm med adgangsvej via en trappe og en stige til korgulvet i nordvest. En sekundær, smiget adgangsvej med trappe i øst har siden 1952 været lukket med et trævindue siddende i et udvendigt rundbuestik (fig. 17, 19).[9] Tidligere kom man til krypten via sakristiet, men den adgangsvej blev lukket før 1862.[16]

2) Under sakristiet findes en sandsynligvis eftermiddelalderlig,[9] øst-vestvendt og tøndehvælvet krypt af munkesten, jf. s 2741. Den er 1,83 m høj, måler 4,05×2,11 m og er dermed 1,25 m kortere end sakristiet. I øst er der et fladbuet vindue, i vest en trappe, der giver adgang fra korgulvet gennem en fladbuet åbning i korets nordmur. Den er tidligst omtalt 1755.[40]

En større hovedreparation af kirken blev gennemført i 1755 af dens ejer, Christen Linde på Haraldskær, og 1786 var der brand i koret (jf. altertavle s. 2729). Nye istandsættelser fandt sted 1814 og kort før 1830.[41]

Ved en istandsættelse 1872-73 ændredes det flade bjælkeloft i skibet. Murede piller og en langsgående bjælke blev indsat i hver side af skibet og loftsbjælkerne støttet af skråstivere. Forskalninger placeredes, så et nyt gipsloft fik et hvælvet udseende. Der indsattes syv nye jernvinduer, fire i syd, to i nord og et i vest. Et gulv af fliser afløste det ældre af mursten. Også i sakristiet blev der som nævnt foretaget ændringer.[16]

Efter mindre restaureringer 1913-14 og 1932-33[42] planlagdes en større, da kirken 1939 var overgået til selveje. Et forslag fra arkitekt Harald Lønborg-Jensen, København, blev imidlertid ikke godkendt, mens et andet fra arkitekt Viggo Hardie-Fischer, København, gennemførtes 1952. Det omfattede blandt andet genåbning af de romanske vinduer, fjernelse af gipsloftet til fordel for et bjælkeloft, fornyelse af gulvet, genetablering af nedgangen til krypten under koret gennem gulvet, nyt elektrisk varmeanlæg og belysning samt ny klokkestabel.[43]

Tagværkerne samt nedbrudt murværk over og under terræn blev istandsat 1989-90, krypterne 1997 (arkitekt Kuno Mielbye, Knabberup). En indvendig istandsættelse har fundet sted 2017.[9]

Vinduer. Kirken har 11 fungerende vinduer, hvoraf de fleste fik deres nuværende form ved istandsættelsen 1952. Koret står med sit romanske østvindue, der må være genåbnet før 1890, hvis det da overhovedet har været tilmuret. I sakristiets østgavl sidder et spidsbuet, falset 1800-tals

Fig. 19. Krypten under koret set mod nord (s. 2710). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The crypt beneath the chancel, looking north.*

vindue. Under de to nævnte sidder to rundbuede vinduer, der giver lys til krypterne. I syd er der fire rundbuede, dobbeltfalsede jernvinduer – et i koret, to i skibet og et i vestforlængelsen. Før 1952 var disse enkeltfalsede. I nord afløste de to 1952 genåbnede, romanske vinduer på skibets nordside to rundbuede, falsede †vinduer, et i skibet og et i vestforlængelsen, begge formodentlig fra 1800-årene.

Tagværkerne er alle unummererede og af hanebåndstypen med spærstivere – to hanebånd i det forlængede skib og et enkelt i kor og våbenhus; sakristiets er utilgængeligt.[44] Ældre egetømmer er bevaret i stort omfang i kor og skib, mens fyr er anvendt i forlængelsen og våbenhuset.

Ud fra de dendrokronologiske undersøgelser (jf. ndf.) kan kor og skibs tagværk dateres o. 1415-20, hvor det oprindelige tagværk må være udskiftet. Efterfølgende er der sket en løbende udskiftning af korets tagtømmer.

Fig. 20. Sakristidør med kalkmalet udsmykning fra o. 1575 (s. 2709. 2727). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Sacristy door with wall-painted decoration from c. 1575.*

Dendrokronologiske undersøgelser. 2014 og 2017 er der fra kirkens tagværker udtaget 15 boreprøver, hvoraf de 12 er dateret. Alle 12 – fem spær fra koret samt seks spær og et hanebånd fra skibet – passer med et fældningsår ca. 1415-20.[45] 1990 blev der fra udskiftede dele af korets tagkonstruktion udtaget 29 prøver, hvoraf de 17 er dateret. Tre mulige byggefaser blev udskilt. For fem prøver kan træets fældningsår dateres til 1490 ± 5-10 år, for tre prøver og muligvis yderligere to til o. 1520-30 (jf. kalkmalerier s. 2726) og for fire prøver kan det på grund af manglende splint kun dateres til efter ca. 1545. For de sidste tre prøver kunne træets fældningsår dateres til efter 1441, efter 1451 og efter 1557.[46]

Skibets *tagbeklædning* består af bly, mens kor, kapel og våbenhus er tækket med tegl. Blytækkerarbejde fandt sted 1615, og koret var også blytækket 1686, men tegltækket 1767. Sakristiets tagdækning har formodentligt gennem tiderne været den samme som korets. Der blev købt tagsten til våbenhuset 1683.[47]

Gulvene i kor, skib og sakristi dannes af gule og røde tegl, mens våbenhusets er af sekskantede gule og kvadratiske røde fliser. Brugen af tegl kan følges tilbage til 1619, dog lagdes et †kampestensgulv i våbenhuset 1683 og †brædder mellem knæfald og alter 1862.[48] Skibets oprindelige †gulv bestod som nævnt af ler med håndstore og mindre sten. Gulvet i koret og under orglet i vest er hævet et trin over skibets.

Opvarmning. Kirken har elvarme. Ved istandsættelsen 1952 blev der lagt elvarme ind i skibet, og en varmekælder med et luftvarmeanlæg indrettedes i krypten under koret.[49] Dette anlæg afløste en †*kalorifer*, der blev indsat 1914,[50] og som erstattede en †*kakkelovn* installeret 1880 i kirkens nordre side ved den anden pille fra alteret, hvor en skorsten blev †opmuret. En †kakkelovn i kapellets østre rum installeredes 1872-73.[16] Installationen til *elektrisk lys* blev ændret 1952.

Belægning. Tagdryppet er siden 1893 belagt med piksten.[51] En †*vindfløj* til klokketårnet blev indkøbt 1923-24.[16]

Fig. 21. Kalkmalerier fra o. 1200-25 på korets østvæg. Lazarus' Opvækkelse og Forklarelsen på Bjerget over en rytterfrise (s. 2713). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall paintings from c. 1200-25 on east wall of chancel. The Raising of Lazarus and The Transfiguration above an equestrian frieze.*

KALKMALERIER

Fragmenter af romansk kalkmaleri har siden korhvælvets opførelse siddet skjult i mørket på væggene oven over det. I forbindelse med pudsafhugning og glat nypudsning af væggene 1873, 'kom nogle kalkmalerier til syne', der var for ødelagte 'til at kunne restaureres'. De bar præg af 'at tilhøre den katolske tid'.[16]

1949 fremkom på korets østvæg en større del af udsmykningen over hvælvet stammende fra o. 1200-25. Malerierne suppleredes siden af flere fragmenter i kor og skib samt af en sengotisk udsmykning fra o. 1520 og lidt vægdekoration fra o. 1575. Det fundne blev konserveret af Egmont Lind 1955 bortset fra antydningen af en romansk †fremstilling midt over korbuen og to gotiske †helgenfigurer på skibets nordvæg.

Rensning og genrestaurering af malerierne har fundet sted 1968 og 1983, men undersøgelser 2001 og 2003 fandt atter malerierne så snavsede og tilsodede, at de krævede behandling. Problemet var især tilsodning fra et større antal levende lys på alterbordet. Efter en seneste konservering 2003 fremtræder malerierne autentiske som få i landet.

1) (Fig. 21-34), o. 1200-25, oprindeligt udgørende to figurfriser på alle kirkens vægge. Bedst i behold er malerierne på korets østvæg (fig. 21), hvis udsmykning for en del findes på væggen over hvælvingen.

En øvre figurfrise (130 cm høj) med to scener omfatter nord for vinduet en fremstilling af *Lazarus' Opvækkelse* (fig. 22). Jesus ses sydligst gående imod højre, mens han vender sig bagud med en velsignende gestus imod Lazarus, som rejser sig fra sarkofagen og rækker hænderne tilbedende op imod Jesus. Jesu hoved er næsten udvisket, Lazarus' dækket af hvælvingen, og af en vistnok knælende person bag ham, vel Maria, ses lidt

Fig. 22. Lazarus' Opvækkelse, kalkmaleri fra o. 1200-25 (s. 2713). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Raising of Lazarus, wall painting from c. 1200-25.*

hvidt klæde forneden. Af endnu et par personer nordligst iagttages det øverste af tre glorier over hvælvingen (jf. fig. 23). Mens Lazarus bærer et hvidt ligklæde, er Jesus klædt i en fornem dragt, en hvid, fodsid underkjortel, en oprindelig grøn, knælang kjortel med okkerfarvet bræmme, brede bånd samt en mønjerød (nu sort) kappe med okkerfarvede bræmmer. Sarkofagens væltede låg ses skråt over Lazarus, og jordsmonnet forneden danner et særegent mønster af bønneformede aftegninger med ganske små kors imellem. Som afgrænsning af scenen løber over den en kun

Fig. 23. Kalkmaleri på korets østvæg i nord over hvælvet med glorier og rester af indskrift tilhørende Lazarus' Opvækkelse (s. 2713, jf. fig. 22). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall painting on east wall of chancel in the north above the vault with haloes and remains of an inscription belonging to The Raising of Lazarus.*

stumpvis tydbar skriftbort med hvide majuskler. Båndets første del forløber over hvælvet, afbrydes bag dette og afsluttes over feltet neden under: »Am …um …ki ..«.

Syd for vinduet ses *Forklarelsen på Bjerget* (fig. 25). Af Jesus ser man til højre alene underbenene stående på et bjerg med samme mønster som jorden i Lazarus-scenen; resten dækkes af hvælvet. Til venstre for ham står de tre disciple Peter, Johannes (med bog) og Jakob. Moses og Elias må således gemme sig bag hvælvingen. De tre bevarede vender sig imod Jesus, idet de gør talende gestus med hævede hænder. To hoveder er nogenlunde i behold med spidsoval form, lav pande, fuldskæg, stejl næse og forskelligfarvet glorie (fig. 24). Dragterne er af samme karakter og pragt som hos Jesus i den foregående scene. Deres rødbrune bræmmer har alle perlestikning og vekslende mønstre af firkanter, cirkler og bueslag. Et hvidt skriftbånd svinger sig buet fra venstre ind over apostlene. Det er nu udvisket, men kunne 1955 nogenlunde tydes ved hjælp af infrarødt lys: »E[cce] appar[vervnt [il]lis moyses [e]t hefias (cvm eo loqventes)« (Og se Moses og Elias viste sig for dem (og samtalede med ham) Matt. 17,3).[52] I skriftborten over scenen læses kun med majuskler og uncialer »Domine b …« (Herre b…).

I korets østvindue mellem de to scener er der malet et frodigt og slynget rankeværk med bladduske af vekslende form (fig. 31). Rankerne optager kun de indre tre fjerdedele af smigene, mens de ydre (nærmest glasset) står hvide med en antydning af en klædning i venstre side (foto i NM).[53] Otto Norn mente 1982 her at kunne konstatere to gejstlige personer.[54] Øverst over frisen afslutter en *mæanderbort*, der også anes over hvælvet, og nederst danner en dobbelt frynsebort overgang til frisen nedenunder.

Den *nedre frise* (jf. fig. 21) er væsentlig lavere end den øvre (75 cm høj) med et afsluttende draperi antydet af en bølgelinje forneden. Fremstillingen udgør en *rytterfrise*, hvori åbenbart *kong Arthurs riddere* søger *Den Hellige Gral*, det kar, hvori Jesu

Fig. 24. Apostlene Peter og Johannes, udsnit af Forklarelsen på Bjerget (s. 2715, jf. fig. 25). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Apostles Peter and John, detail of The Transfiguration.*

blod blev opsamlet af Joseph af Arimatæa. Gralen findes stående på et alter under et stykke arkitektur med kuppel, der kan opfattes som selve Jerusalems Tempel. Rytterne er fordelt på seks scener, oprindelig syv, idet et felt er skjult bag hvælvet i nord, et halvt i syd.

Som indfatning tjener en raffineret arkaderække med dværgsøjler, der skiftevis afsluttes af et blokkapitæl og et løvehoved, som gaber over søjlen i form af et søjleslugende hoved (jf. fig. 27-28).[55] Bueslagenes farver varieres fra felt til felt, og sviklen imellem dem krones skiftevis af trekoblet arkitektur og en udsmykning med spinkelt tegnede hvide liljer på rødbrun bund (fig. 27-28). Den sydligste bygningsarkitektur er lidt rigere end den øvrige, idet den krones af en kuppel. Overalt spilles der raffineret på en vekselvis farvegivning. Således er hvide og lysebrune heste vist overlappende, så der opstår et spil og et indtryk af successiv bevægelse. Af den nordligste arkade ses kun en stump bueslag. De synlige scener er følgende:

a) (Fig. 26). Tre heste, to hvide og en rødbrun har tilsyneladende ingen ryttere, men de står smukt sammenkomponerede, så de ikke blot fylder arkaden ud, men også bryder den tre steder. Et af dyrene har et udtunget skaberak.

b) (Fig. 27). To ryttere rider imod venstre, den bageste i galop, den forreste i tølt.[56] De er tydeligt vist som riddere med spidsovale skjolde og øjensynligt hjelme; den forrestes hovedbeklædning minder dog i formen nærmest om en frygisk hue. Hans hest har et skaberak i fejende bevægelse.

Fig. 25. Forklarelsen på Bjerget, kalkmaleri fra o. 1200-25 (s. 2715). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Transfiguration, wall painting from c. 1200-25.*

c) To tilsvarende riddere bevæger sig den samme vej (jf. fig. 28). Den bageste hest bryder arkaden med sit hoved. Feltet er forskudt lidt imod nord i forhold til vinduesmidten.

d) (Fig. 29). To ryttere i flot galop imod højre, den forreste nærmest i spring med viftende skaberak. Rytterne, der åbenbart savner skjolde, er nu meget udviskede. Egmont Lind mente i sin

Fig. 26-28. Rytterfrise, o. 1200-25. 26. Felt a med tre heste uden ryttere (s. 2716). 27. Felt b. To ryttere og et søjleædende løvehoved (s. 2716). 28. Felt c. To ryttere (s. 2717). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Equestrian frieze, c. 1200-25. 26. Section with three riderless horses. 27. Section with two horsemen and a column-eating lion's head. 28. Section with two horsemen.*

indberetning 1956 at have konstateret 'en bagtil indskåret, hvid hovedbeklædning', der kunne tyde på, 'at rytteren var en kvinde'. Dette kan nu ikke verificeres.

e) (Fig. 29). Tre ryttere i trav imod højre, den bageste iført brynje og vistnok brynjehætte. De to forreste ridder på samme hest, foran en ridder i brynje med hætte og brynjeskjorte, bag ham en person, hvis kjortel falder i en lang flig ned over hesten. Lind opfattede den sidste som en kvinde, hvilket må stå som en mulighed.

f) (Fig. 30). Kun venstre halvdel af arkadefeltet er synligt med et alter, der har hvid dug. Herpå står en højoval lågkrukke eller -pokal med øregreb, afsluttende knop samt tre hvide, omløbende ringe. Over den ses en art bæreanordning, hvori der er opsat to øjensynlige dyrehorn.

På *korets nordvæg* er ud over rester af glorier østligst og vestligst over hvælvet kun bevaret udsmykning i vinduesnichen (fig. 32). Dens smige har som østvinduets bladværk, der i den østre er indkomponeret i en ringkæde, hvis tydelige, hvide led dels tangerer, dels overlapper hinanden.

På *korets sydvæg* ses over hvælvet (fig. 64) det øvre af en glorieret person, der bøjer hovedet imod venstre, og som svarer nogenlunde til forklarelsesscenens. Det venstre øje er i behold. Ud for hovedet anes en vandret aftegning af ovale ædelsten under en perlebort, formentlig hørende til en klædning (eller en krone?). Baggrunden fremtræder hvid. Vestligst aner man tilsvarende en hævet, hvid stav og til venstre muligvis en bygning. Spredte rester af en indskriftbort løber under en kronfrise, der ligner store bladpalmetter.

I *skibet* er kun fragmenter bevaret. På *triumfvæggens sydlige del* findes under en bred, øvre *dobbeltmæander* et parti i behold imellem korbuen og

Fig. 29. Rytterfrise, o. 1200-25, felt d. To ryttere i galop (s. 2717). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Equestrian frieze, c. 1200-25, section with two horsemen galloping.*

gennembrydningen til prædikestolen (jf. fig. 38). Der ses to *stående apostle* (fig. 34), som har hørt til en monumental fremstilling af Kristus som Majestas Domini midt over korbuen omgivet af sine apostle. Mens den sydlige, med hvidt, bølget hår og højre hånd hævet, i øvrigt er næsten udvisket, fremtræder sidemanden ret velbevaret over hoften. Han er vendt ind imod Kristus og fører en langstrakt venstre hånd tilbedende frem. Hovedet, med næsten stikkende øjne, har samme træk som i korets scener, og kappens bræmme og læg ved venstre skulder prydes af et ringmønster. Endelig forløber resterne af en *palmetfrise* langs korbuen, der her ikke kan være væsentlig udvidet. Af en †*Majestas Domini* midt over korbuen kunne ved afdækningen blot skimtes en del af figuren og dens 'cirkulære ramme'.

På *skibets nordvæg*, østligst, er en ca. 80 cm bred, lodret stribe maleri bevaret, der har været beskyttet imod nypudsning af en skorsten fra 1880-81. Den øvre frise er igen højere end den nedre, ca. 140 cm imod 80 cm. I storfrisen ses resterne af tre figurer, den østligste med højre hånd løftet og en stav i den venstre; hans kappe har et dækkende mønster af cirkelkors. Nedenfor ved hans højre side står en kun halvt så stor yngling iført kjortel og en lille hue. Vestligere anes det øverste af nok en mand, kortlokket og med samme type hue.

Scenen i frisen nedenunder kan være hentet fra *Det hellige Kors' legende* (fig. 33). Man ser til højre en skråsat bygning, der har gavl, og en port, som er gengivet i omvendt perspektiv. Taget er lagt med pander på langsiden, punktcirkler på gavlen. Fra venstre bæres et stort og højt løftet kors frem imod porten af en person, hvoraf nu kun erkendes lidt klædedragt med trekantede ornamenter og en perlebesat bræmme. Personen kan være den byzantinske kejser Heraklius (jf. ndf.).

Endelig rummer væggens østlige vindue endnu en variant af udsmykningens vegetation. Det

Fig. 30. Rytterfrise, o. 1200-25, felterne e-f, hvor tre ryttere ankommer til en by, vel Jerusalem, med en krukke på et alter, formentlig Den hellige Gral (s. 2719). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Equestrian frieze, c. 1200-25, sections with two horsemen arriving at a city, probably Jerusalem, with a vessel on an altar, presumably the Holy Grail.*

er kun bevaret i vestsmigen, hvor spidsovale felter med lilje dannes af vifteagtigt bladværk ved siderne.

Teknik. Malerierne er udført på et for det meste ret glat pudslag, der hæfter direkte på frådstenen og er sammensat af fint sand. Laget har en påfaldende varieret karakter imellem en mørkebrun og porøs i koret og en lys og hård på triumfvæggen. Pudsen i skibets nordvægs fragmenter udviser endog begge karakterer.[57]

Farverne er lagt direkte på pudsen, der da har været ret tør. Indtrykket nu er generelt ret brunt, idet farverne mange steder er nedbrudt ned til den brune bund. De omfatter lys og mørk okker, grønt, blåt (lapis lazuli?), rødt (zinnober og mønje) samt hvidtekalk. Maleren har ifølge Lind arbejdet i en lidt usikker teknik.[58]

Farverne har overalt varieret bevidst og virkningsfuldt, således som nævnt i rytterfrisen. I korets øvre frise har baggrunden været blå i grøn indramning, i frisen derunder mørkokker med bred, nu farveløs ramme. I skibet ses endnu lysende partier af den blå baggrund (fig. 33).

Tolkning og program. Kirkens malerier er eukaristiske, dvs. komponeret som en højtidsfuld ledsagelse til messens fejring. *Lazarus' Opvækkelse* og *Forklarelsen på Bjerget* manifesterer Guddommens magtfulde tilsynekomst og må som rytterfrisen lige over alteret vise hen til hans tilstedeværelse i Nadverens elementer.

Ejendommeligt nok har der ikke været nogen fremstilling af den forklarede Kristus selv over alteret. Otto Norn, der som Nationalmuseets inspektør fulgte afdækningen tæt og siden publicerede malerierne,[59] mener, at Kristus i stedet kan have åbenbaret sig i et glasmaleri i østvinduet eller alene i det guddommelige lys fra vinduet over alteret. Når han yderligere begrunder det sidste

med tilstedeværelsen af to kalkmalede, 'gejstligt klædte figurer' på vinduets smige, der skulle repræsentere 'doktorerne gennem hvilke den sande sol hemmelighedsfuldt ledes til os', støder det dog på den indvending, at figurerne ikke er tilstrækkeligt dokumenterede.[60]

Rytterfrisen slutter sig til en lang række andre rytterbilleder, der optræder i jyske kalkmalerier fra tiden o. 1200. De fleste er kampscener og opfattes gerne som psykomakier, dvs. kampe mellem dyder og laster, og scener fra Det gamle Testamentes Makkabæerkampe.[61]

Når det gælder frisen i Skibet, fremsatte allerede maleriernes konservator, Egmont Lind, den tanke, at den skulle hente sit motiv fra den såkaldte Gralsfortælling. Siden har Norn 1966, 1980 og 1982 nærmere udviklet teorien, at frisen skulle fremstille, hvordan kong Arthurs riddere søger og finder Den hellige Gral med Frelserens undergørende blod til brug for nadveren – og det i selveste Jerusalems tempel: Klippemoskeen eller i Gravkirken. Det sidste finder han godtgjort ved kuppelarkitekturen over alteret, idet begge bygninger er kuppelkirker, og ved at se det ophængte over alteret som Abrahams to vædderhorn,[62] der vistnok virkelig fandtes i en af dem.[63] Tolkningen begrundes yderligere ved sit eukaristiske budskab netop over alteret. Norn fandt motivet inspireret af korsfarertidens dyrkelse af det heroiske og kristent-høviske ridderideal, som ikke mindst kom til udtryk i tidens nye ridderdigtning som *Gralsfortællingen* (*La Quête du Graal*).[64]

Beretningerne om Gralen og kong Arthurs riddere udsprang af keltiske myter, der i 1100-tallet fandt publikum i store dele af Vesteuropa.[65] Hverken den tidligst kendte udgave af Gralsfortællingen, Chrétien de Troyes' roman fra før 1191 (snarest o. 1180),[66] eller en række kun lidt senere varianter, nævner imidlertid Jesusalen som mål for den fromme efterstræbelse.[67] Her ser hovedpersonen Perceval kun gralen i Fiskerkongens mystiske borg, hvor den bæres frem af en underskøn pige sammen med Den hellige Lanse, hvormed Longinus havde stukket den korsfæstede i siden og således åbnet for det undergørende blod.[68] Et andet problem er gralsfortællingernes sene fremkomst i forhold til en sandsynlig datering af malerierne.

Fig. 31. Kalkmaleri fra o. 1200-25, udsmykning i korets østvindue (s. 2715). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall painting from c. 1200-25, decoration in east window of chancel.*

Det gælder både ude i Europa og i Norden (med Island), hvor ridderromaner først er kendt fra o. 1250 – i Danmark endnu senere.[69] Dette var Otto Norn udmærket klar over, og han henviser således også til mundtlig overlevering som mulig kilde.[70]

I sin anmeldelse af Norns bog *At se det usynlige*, sluttede Søren Kaspersen 1983 op om bygningens tolkning som gralstempel, men han fandt frisens egentlige handling svær at få fat på.[71] 1987 var Annelise Godtfredsen også enig i Norns tolkning og uddybede den yderligere. Samme år ville Karen Sorgenfrey se karret og hornene som udtryk for Det Gamle Testamentes messiasdrøm om Salomons Tempel. Karret skulle (vel mindre sandsynligt) være den jødiske Mannakrukke (2 Mos. 16,32-34).[72] Dette forslag ville gøre rytternes rolle svær at forstå.

1999 fremførte den svenske kunsthistoriker Herman Bengtsson en række kritikpunkter imod Otto Norn, hvis tolkning han ikke fandt helt overbevisende. Således skulle Norn overdrive det eukaristiske element i udsmykningen og i for høj grad behandle de forskellige versioner af Gralshistorien som en enhed, selv om de reelt er ret forskellige.[73] Endelig er fragmenter af en nyfunden rytterfrise i Ølsted Kirke 2013 blevet tolket som også hørende til en Gralsfortælling (s. 1707 f.).

Samlet set må Norns forståelse af frisen være sandsynlig, selv om kronologien vel kræver antagelse af mundtlig tradition forud for Chrétiens. Enkelte vidnesbyrd taler herfor i sig selv om historiens større ælde. Således lader Chrétien i sin indledning forstå, at hans historie om Gralen allerede verserede mundtligt hos hans grevelige velynder. Og den engelske historiker Geoffrey af Monmouth udviklede o. 1136 en episode i sin Arthur-legende, der til forveksling ligner Chrétiens i Fiskerkongens borg – dog uden Gral. Også navnestoffet er her sammenfaldende og kan til dels spores helt tilbage til en 'Briternes Historie' fra 900-tallet.[74] Der fandtes tydeligvis også før Chrétien en klasse af historiefortællere, som underholdt konger, grever og adelsfolk med et repertoire af romantiske historier om 'kong Arthur og hans riddere'.[75] Chrétien de Troyes selv skrev før sin Gralsfortælling hele seks andre romaner, af hvilke de fem havde tema fra Arthurlegenderne.[76]

Til fordel for Otto Norns tolkning af frisen med sin kulmination i Jerusalem tjener ikke blot dens eukaristiske budskab lige over alteret. Det gør også karrets kombination med hornene, der som nævnt faktisk synes at have været knyttet til Jerusalem. Dette sandsynliggør, at denne jordiske og himmelske stad virkelig var mål for rytternes søgen og flakken – som den var det for så mange korsfarere og pilgrimme i datiden.

I *kirkens skib* har den monumentale åbenbaring af *Kristus og apostlene* midt over korbuen igen vist hen til nadverens mysterium. Mens nordvæggens øvre frise må stå som utolket, kan den nedre måske henføres til *Det hellige Kors' legende* og fremstille kejser Heraklius, der i 627 bringer det bortrøvede, sande kors tilbage til Jerusalem. I så fald er det ham, der står med korset foran porten.

Fig. 32. Kalkmaleri fra o. 1200-25, udsmykning i korets nordvindue (s. 2719), set mod nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall painting from c. 1200-25, decoration in north window of chancel, looking north east.*

Man har da åbenbart udeladt to elementer i historien, nemlig at porten på grund af hans manglende ydmyghed styrtede sammen og hindrede hans adgang til byen, og at en engel påmindede ham om, at den tornekronede gudssøn havde vandret den samme vej med sit tunge kors. Sådanne udeladelser er vel mulige. Således viser et lidt yngre kalkmaleri i Braunschweigs domkirke kun englen, men ikke tårnets sammenstyrtning.[77] En fremstilling af Det sande Kors' frembæring mod triumfvæggen og -buen har virkningsfuldt kunnet vise hen til korsofferet i skikkelse af kirkens eget korbuekrucifiks.

Fig. 33. Kalkmaleri fra o. 1200-25 østligst på skibets nordvæg (s. 2720-21). Et kors bæres frem imod en port, måske en scene med kejser Heraklius fra Det hellige Kors' legende. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall painting from c. 1200-25 easternmost on north wall of nave. A cross being carried towards a gate, perhaps a scene with the Emperor Heraclius from the Legend of the True Cross.*

Værksted, stil og datering. Malerierne tilhører en stor især sydøstjysk gruppe, som Poul Nørlund i sit grundlæggende værk *Danmarks romanske Kalkmalerier* fra 1944 daterede til tiden o. 1200 og benævnte 'den yngre Jellinggruppe'. Den har en række fællestræk. Vinduernes frodige ranker findes også i Stenderup (s. 1664 ff.), Sindbjerg (s. 2137) og Gadbjerg (s. 2827), lige som de optræder på det ⋆gyldne alter fra Sindbjerg Kirke (s. 2141). Den specielle frynsebort kendes ligeledes i Sindbjerg og i Give (s. 2434), Højen (Jerlev Hrd.) og Skanderup kirker (*DK Århus* 2899). Den forholdsvis lave, nedre frise er et særtræk, som endvidere ses i Ølsted (s. 1698), Højen, Daugaard (s. 1915) og Sindbjerg (s. 2130) kirker. De to sidste

Fig. 34. Apostle, kalkmaleri fra o. 1200-25 på skibets triumfvæg (s. 2720). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Apostles, wall painting from c. 1200-25 on chancel arch wall of nave.*

Fig. 35. Kalkmaleri, o. 1520 (s. 2726). Skt. Katarina, i niche på skibets sydvæg. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall painting, c. 1520. St. Catherine, in a niche on the south wall of the nave.*

har som i Skibet deres nedre frise under arkader, lige som man finder arkader andre steder i udsmykningerne, således i Ølsted, Engum (s. 1946), Give (s. 2434) og Ål ved Oksbøl (*DK Ribe*, 1306). Dertil kan man inden for malerigruppen se en uvanligt livfuld bevægelse, som hos Jesus i Lazarusscenen, hvor han vender sig om med krydsende ben. Det samme træk kan iagttages i Højen og Sindbjerg. I Sindbjerg finder man også de bedste sidestykker til de usædvanlig rigt og detaljeret prydede dragter. Sindbjerg Kirkes udsmykning fremstår i det hele som det nærmeste sidestykke til Skibets. Og dog viser blot en sammenligning mellem hovederne, at der næppe kan være tale om samme maler. Det må have drejet sig om et større værksted, hvis placering er ukendt, men som har udfoldet sig mellem Ribe og Århus over længere tid (jf. s. 2136, 2153-56, 1665-66).

Otto Norn, der nok så en forbindelse med malerierne i Sindbjerg, men ikke med gruppen generelt, har givet billederne to forskellige dateringer, der vel ikke begge tillader en afhængighed af Chrétien de Troyes. Han foreslår dels 'hen imod 1200', altså slutningen af 1100-tallet, dels at udsmykningen ikke var ældre end 1200-tallets begyndelse. I betragtning af at gralsmotivet tidligst kendes i Europa hos Chrétien, og at rytterfriserne gennemgående dateres efter 1200, må en tidsfæstnelse o. 1200-1225 være sandsynligst.

2) (Fig. 35-36), o.1520. *Korhvælvet* dækkes af en samlet dekoration af spinkelt, sengotisk bladværk, der danner store bugtninger med liljer og nu vanskeligt synlige, seksbladede blomster. Heri ses små motiver, i østkappen således en *Korsfæstelse* (fig. 36), hvor Jesus (uden kors?) flankeres af de to røvere på meget høje stammer. Over Jesus anes et nu tomt skriftbånd. I syd findes rester af *Isaks Ofring*, hvoraf man aner bålet med flammer, to fødder og et snoet skriftbånd med to versaler. I nord ser man kun længst nede en vidt gabende *løve*.

I skibet har vinduesnichen i sydvæggen i vestre smig en fremstilling af en nu hovedløs *Skt. Katarina* (fig. 35). Hun holder med sin venstre hånd et stort sværd imod jorden og fører højre op foran kroppen; hendes hjul anes bag sværdet.

Fig. 36. Kalkmaleri, o. 1520 (s. 2726). Bladværk med Korsfæstelse, udsnit af maleri fra på korets hvælving. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall painting, c. 1520. Foliage with Crucifixion, detail of painting on vault of chancel.*

Hun bærer under en rødbrun kjole et hvidt lin og en kruset halskrave. Skabelonornamenter danner baggrund.

Endelig ses på *nordvæggen* vest for døren et lille parti rankeværk, som er lidt enklere end korets. Herover afdækkedes (og tildækkedes) den ene af to uidentificerede †*apostle*, mens den anden fandtes på det romanske nordvindues tilmuring. De havde langt skæg, glorier, fodsid dragt og et skriftbånd med rester af minuskler ovenover. Baggrunden dannedes af skabelonornamenter, afvigende fra katarinabilledets.

3) O. 1575, et *perspektivisk mønster* (fig. 20), dannet af sorte, brune og hvide romber, der findes vestligst på korvæggen omkring sakristidøren og den tilstødende vægpille. Vest for døren er i et felt indskrevet versalerne »MB«, vel for præsten Morten Buch (kendt 1578). Denne type udsmykning anvendtes også i verdslige bygninger, således i Nyborg Slot.

Fig. 37. Indre set imod øst 1943. Foto Ejnar V. Jensen. – *Interior looking east, 1943.*

INVENTAR

Oversigt. Nogenlunde samtidig med kirken er kun den romanske døbefont af 'løvetype', mens en stump af et ⋆røgelseskar i Nationalmuseet ligeledes er middelalderligt. Et dåbsfad af sydtysk arbejde er fra o. 1575, men er først kommet til kirken 1870. Alterstagerne må dateres o. 1600, prædikestolen o. 1625, og en ⋆dørfløj med årstal 1641 og navnet på kirkens præst Jakob Svendsen er i Nationalmuseet.

Altersølvets kalk fra 1708 er skænket af Godske von der Brincken og hans hustru Eva Henriette Krabbe på Haraldskær, mens disken er udført 1826 af Morten Bierring Knudsen i Vejle. Samme år har Hans Peter Severin Ingerslev, Vejle, leveret en oblatæske. Et korbuekrucifiks i lokal udførelse kan ikke dateres snævrere end o. 1700-1750, mens en lysekrone er skænket 1755 af Christen Linde på Haraldskær og hans hustru Gedske de Lichtenberg. Som alterprydelse tjener et lille ringkors fra 1952, der af hensyn til kalkmalerierne er aftageligt.

Farvesætning og istandsættelser. Det sparsomme inventars bemaling stammer fra en *istandsættelse 2016-17*, da rummet blev farvesat med en lys beige af Maja Lisa Engelhardt.

Kirkens præst, Christoffer Elovius Einsperg, fandt 1755 alter og prædikestol gamle og skrøbelige og uden inskriptioner. Men nu ventedes de at blive 'nye og forbedrede' af patronen. Det skete samme år og blev markeret med ophængning af den nævnte lysekrone. Branden 1786 ødelagde kirkens †altertavle. 1855 ønskedes hele kirken 'opmalet' med lys farve, og 1872 blev stolestaderne og prædikestolen malet med lys egetræsfarve.

Ved en større *istandsættelse 1952* blev betydelige dele af kirkens gamle inventar nedtaget til dels af hensyn til de nyfundne kalkmalerier. Det gjaldt en interessant †alterbordsforside fra o. 1550 og en (†)altertavle fra 1786, der var skænket af Henrik Schmidt og Birgitte Ravn på Haraldskær. Den nævnte ⋆dørfløj blev samtidig afgivet til Nationalmuseet.

Alterbordet fra 1952 er muret af blanke frådsten op imod korets østvæg. 1814 fandtes et muret †*alterbord*, der kan have været middelalderligt. 1879 blev det gjort bredere.[78] Ved fjernelsen 1952 oplyses, at materialet var munkesten, og at man kunne gå bagom bordet.

En værdifuld †*alterbordsforside* (fig. 39) fra o. 1550 eksisterede indtil restaureringen 1952 ligesom en

Fig. 38. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior looking east.*

mulig ældre forside, der iagttoges bag den ved en undersøgelse 1914. Den kendte forside med et sidestykke i Nørup havde fire højrektangulære fyldinger med hjertegennembrudt foldeværk under tilsvarende, vandrette frisefyldinger. Rammeværket var kraftigt profileret, og yderst kantede, glatte, tilføjede brædder fra 1879 (jf. ovf.). 1914 konstateredes ingen gamle farver, og konservatoren lod det stå åbent, om forsiden oprindeligt havde været malet. Dens nedre rammestykke manglede 1943, da forsiden stod egetræsmalet.

Foldeværket er et sengotisk element, der i visse egne levede langt ind i 1500-tallet, således i Vestjylland og de vestlige dele af Sønderjylland. Her ser man også samme hjerteformede gennembrydninger, der tyder på en forbindelse til dette område, hvor jo også stiftsbyen Ribe ligger.[79]

†*Alterklæder.* 1765 skænkede Christen Linde og hans frue et nyt klæde af blåt fløjl med galoner og givernes navne samt årstal.[80] 1813 var 'forklædet' anstændigt.[81] 1858 anskaffede man et klæde med 'ægte guldbånd og kors'. Det fik 1870 frynser af silkefløjl.[51]

Som *alterprydelse* tjener siden 1952 et ringkors, der er skåret af billedhugger Gunnar Hansen, København, og skænket af Sørine og Jens Chr. Raundahl, Kølholt. Korset, der har et blødende Korslam i skæringen, står på en Golgatahøj med en slange, der gennembores af en kniv, og som gør korset til et *crux hastata* (korset som våben). Malet gråt med lidt brunt og forgyldning. Korset er af hensyn til kalkmalerierne bagved aftageligt.

En tidligere (†)*altertavle* med årstal 1786 og initialer for Henrik Schmidt på Haraldskær og hans hustru Birgitte Ravn ligger siden 1952 adskilt på kirkeloftet. Den anskueliggøres nu bedst gennem fotografier (fig. 40). De viser en tavle (af fyr) i landlig blandingsstil med gammeldags arkitektonisk firsøjleopbygning og fantasikapitæler. Det kvadratiske storfelt kantes af smalle sidefelter med blad- og blomsterophæng i rokokostil, og søjlerne hvilede på postamentfremspring med

rudebosse. Postamentfelterne er udsmykket som sidefelterne, og de diminutive storvinger har et gennembrudt rudemønster.[82] Frisen er udstyret med triglyffer, og over en kraftig profilgesims rejste sig en brudt gavl med to svejfede felter og volutafdækning samt et midtspir bærende Helligåndsduen i stråleglans. I topfelterne findes årstallet »1786« og derover rocailler med givernes initialer »HS« og »BR«. Storfeltet har *maleri*, Kvinderne ved Graven, af Hans Agersnap (†1925). Ved en undersøgelse 1914 konstateredes en sikkert oprindelig staffering i 'koldt blågrønt og mørkt rødt'; der sås ingen forgyldning. Tavlens dele har lys egetræsådring med forsiringer fremhævet lyst; søjleskafterne står marmorerede. 1847 blev alteret malet, atter 1855 med lys farve,[51] og 1870 ønskedes der på tavlen anbragt et †kors.[78]

En †*altertavle*, formentlig fra o. 1580, er nævnt 1755 som gammel og skrøbelig.[83] 1767 oplyses, at den 'på begge sider af et krucifiks' (vel en malet korsfæstelse) havde anført 'indstiftelsens ord om Dåbens og Alterets sakramente' samt 'på enderne de ti Bud og Troens artikel'.[84] Beskrivelsen viser, at der har været tale om en tidlig-protestantisk ungrenæssancetavle af katekismustype, vel fra o. 1580, dog, som så ofte, med maleri i storfeltet.[85] Brændt 1786.

Altersølvet (fig. 41) består af dele fra forskellig tid. *Kalken*, fra 1708, er en gave fra Godske (Gotsche) von der Brincken og hans hustru Eva Henriette Krabbe på Haraldskær.[86] Den er 23 cm høj og har sekstunget fod med godronering og givernes kronede våbener samt årstallet »1708« (fig. 42). Skaftet er cylindrisk, knoppen sekstunget med godronering, mens det nyere bæger er glat. Stempler savnes. *Disken* er fra 1826, leveret af Morten Bierring Knudsen i Vejle.[87] Den måler 13,5 cm i tværmål, har cirkelkors på fanen og under bunden graveret årstallet »1828« samt guldsmedens stempel (*Bøje* nr. 6410).[88] †*Altersølv*. 1679 var kalk og disk af tin.[89] 1684 skulle kirken i mindelighed eller ved rettens hjælp afæske kirkeværgen Poul Jørgensen 'de bortkomne sølv kalk og disk' eller selv svare for det.[90]

†*Sygesæt*. 1876 anskaffede man et lille bæger til sygeberettelse. Et nyere er stjålet.[51]

En *oblatæske* fra 1826 er leveret af Hans Peter Severin Ingerslev, Vejle.[90] Den er oval, 12×9 cm, 3,8 cm høj og glat med let hvælvet låg. På undersiden ses et Vejlemærke og guldsmedens stem-

Fig. 39. †Alterbordsforside, o. 1550 (s. 2728). Foto Ejnar V. Jensen 1943. – †*Communion table frontal, c. 1550.*

Fig. 40. (†)Altertavle, 1786, med initialer for Henrik Schmidt på Haraldskær og hans hustru Birgitte Ravn (s. 2729). Foto EjnarV. Jensen 1943. – (†)*Altarpiece, 1786, with initials of Henrik Schmidt of Haraldskær and his wife Birgitte Ravn.*

pel.[91] En *alterkande* af sort porcelæn med guldkors fra Bing & Grøndahl står i norddørens niche. Måske er det den porcelænskande, der optræder i inventariet 1861.[16]

1861 blev et nyt †*sygesæt* anskaffet efter overenskomst med Bredsten Kirke, og det gamle derpå 'fuldstændig' overdraget til den.[16]

Alterstager (fig. 43), o. 1600, 39 cm høje, med profileret fod og skål samt cylindrisk skaft, der brydes af to linseformede ringe. 1679 taltes om to messinglysestager 'på den gamle maner'.[89] En nyere *syvstage* er opsat nord for korbuen.

Af et middelalderligt (†)*røgelseskar* af bronze er kun bevaret en stump låg. Det hvælvede stykke

Fig. 41. Altersølv bestående af dele fra forskellig tid. Kalken, fra 1708, er en gave fra Godske von den Brincken og hans hustru Eva Henriette Krabbe på Haraldskær, disken leveret 1826 af Morten Bierring Knudsen i Vejle (s. 2730). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altar plate consisting of parts from different times. The chalice, from 1708, is a gift from Godske von den Brincken and his wife Eva Henriette Krabbe of Haraldskær, the paten was supplied in 1826 by Morten Bierring Knudsen in Vejle.*

har to ringformede felter med gennembrydninger. I Nationalmuseet (D411/1994).

Fig. 42. Givervåbener på alterkalk fra 1708 (s. 2730, jf. fig. 41). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Donors' coats of arms on chalice from 1708.*

†*Messehagler*. 1755 skænkede Christen Linde en hagel af blåt fløjl med brede galoner.[84] 1835 betaltes for 'messeklæderne',[51] og 1861 var hagelen af højrødt silkefløjl besat med kors af guld og ægte guldtresser.[16] 1879 var den rødblommet med kors bagpå og guldsnore omkring.[90]

Alterskranken er fra 2016-17, firsidet og malet i beige med matchende hynder. 1872 skulle en †*alterskranke* være 'rund'.[78]

Døbefont (fig. 45), romansk af granit af Mouritz Mackeprang tilskrevet løvefontenes klassiske Sjørslevtype.[92] Den er 99 cm høj, foden baseformet med hjørneknopper i form af mandshove-

Fig. 43-44. 43. Alterstager, o. 1600 (s. 2731). 44. Dåbsfad, o. 1575, sydtysk, anskaffet til kirken 1870 (s. 2733). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *43. Altar candlesticks, c. 1600. 44. Baptismal dish. c. 1575, southern German, acquired for the church in 1870.*

der med lang moustache. I skjoldfelterne ses i lavt relief fugle med løftet vinge og en ranke ud af næbbet.

Kummen, tværmål 91 cm, prydes under en bølgeranke af fontetypens karakteristiske to dobbeltløver, hvis halse mødes i et fælles mandshoved med midtdelt hår og moustache. Dyrene har rækker af mankekrøller og spinkle forben lagt op under hagen. Halerne løber mellem benene og ender over kroppene i palmetter, og mellem løvernes bagender ses to fugle. Den harmoniske fordybning har midti et nu 19 cm dybt afløbshul, der er i to afsæt (fig. 65), yderst 14 cm i tværmål.

Fonten er den sydligste af Østjyllands talrige løvefonte. Mackeprang tilskrev den som nævnt den såkaldte Sjørslevgruppe, men den har også helt nære sidestykker i Låsby-Vinderslev-gruppen, således i Rårup Kirke (s. 1426). Den stod 1943 ved korbuens nordside (jf. fig. 37). Nu i skibets nordøsthjørne, hvor foden er blevet frilagt 2016-17.

Dåbsfadet (fig. 44), fra o. 1575, men først anskaffet 1870,[78] er sydtysk med et stærkt udpudset relief af Bebudelsen i fordybningen, tværmål 38

Fig. 45. Døbefont, romansk af granit (s. 2732, jf. fig. 65). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Romanesque font of granite.*

Fig. 46. Korbuekrucifiks, o. 1700-50 (s. 2734). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Chancel arch crucifix, c. 1700-50.*

cm. På fanen ses rester af stemplede ornamenter samt det uidentificerede stempel »RS«. Typen og stemplet er almindeligt forekommende. En nyere *dåbskande* af messing er stemplet »F. Birnbaum«, og 1870 ønskedes en †*dåbskande* af tin eller andet metal.[78]

Et lille *korbuekrucifiks* (fig. 46) fra o. 1700-50 hænger nu i ligkapellet, 126 cm højt. Figuren hænger lodret i skrå arme med hovedet sunket ned imod højre skulder, adskilte knæ og højre fod drejet ind over den venstre. Hovedet bærer en flettet tornekrone, ansigtet udsiger dødens ro, og hagen er delt. Det helt korte lændeklæde har ved højre hofte en lang onduleret hængesnip, mens korset er spinkelt med trekløverender. Hudfarven er lys, håret gyldent og lændeklædet blåt. På den vandrette korsarm er anført Pilati ord. 1861 var 'en temmelig stor kristusfigur' hensat i kælderen (krypten).[16]

Prædikestol (fig. 47), o. 1625, i fem fag med rektangulære felter (til malerier) og kantende frisøjler, der har æggestavskapitæl, og hvis prydbælter dækkes af små diamantbosser. Under søjlerne prydes postamentets fremspring af tilsvarende bosser, mens frisens fremspring har ovale bosser. Såvel storfelterne som postamentets og frisens felter indfattes af æggestav. Postamentet har nedentil et forkrøppet tandsnit og under fremspringene dråbeformede hængeknopper (fra 1755). De sidste flankerer svejfet udsavede hængestykker med halvroset, og nederst afslutter en bredbuget underbaldakin. Et øvre tandsnit er som dækpladen og en enkel *læsepult* fra 2016-17. Bemaling i toner af beige fra 2016-17.

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren. En omfangsrig, ornamentløs himmel med nedhængende Helligåndsdue blev nedtaget 1952 og er nu henlagt på kirkens loft (jf. fig. 37).

Fig. 47. Prædikestol, o. 1625 (s. 2734). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Pulpit, c. 1625.*

Fig. 48. *Dørfløj, 1641, udsnit, dørringsbeslag (s. 2735, jf. fig. 49). I Nationalmuseet. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – **Door wing, 1641, detail, door ring mounting.*

1755 fremtrådte prædikestolen gammel og skrøbelig uden indskrift.[93] En undersøgelse 1914 fandt stolen egetræsmalet og viste, at en afskrabning havde fjernet det meste af den ældre farve. Man foreslog da en nymaling, men en sådan fandt først sted 1943 ved Ejnar V. Jensen og 1952 ved Ingolf Røjbæk. Den sidste var bevidst afstemt de nyfundne kalkmalerier.

Stolestaderne er for bænkenes vedkommende fra 1872, mens de rektangulære, glatte gavle er kommet til 1952. Bemaling fra 2016-17 med gavle i lys beige. †*Stolestader*. 1768 rummede kirken 34 mandsstole og 25 kvindestole, hver med plads til 3-4 personer.[84] 1872 blev staderne malet med lys egetræsfarve.[78] 1943 viser et fotografi staderne med gavle fra o. 1900, der havde rudimentære armlæn (fig. 37).

1857 blev korets †*skrifte-* og †*degnestole* forsynet med 'forhængsgardiner',[78] og 1872 lod man dem fjerne til fordel for en †*armstol* til præsten.[78]

En *pengeblok* ved indgangen er nyere med jernbeslag. 1861 havde kirken en †*kirkebøsse* og en 'såkaldt tavle', vel en †*pengetavle*.[16]

En **dørfløj* (fig. 49) fra 1641 er udført af to brede egetræsplanker, 207×118 cm, forsiden med jernbeslag, cirkulært dørringsbeslag og dørring (fig. 48) samt en ubehjælpsom versalindskrift. Beslagene udgøres af omløbende jernbånd og 12 (oprindeligt 13) vandrette bånd, hvorimellem indskriften er anbragt i den øvre del med 1-3 bogstaver i hvert felt. Kun de tre første linjer læses med sikkerhed: »Ar 1641 IHS (Jesumonogram) Her Ioco[bus] Svens(en) s(ogne) p(ræst)«. De sidste fire linjer, der må anføre navnene på to kirke-

Fig. 49. *Dørfløj, 1641, med navne på præsten Jakob Svendsen og to kirkeværger (s. 2735). I Nationalmuseet. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – **Door wing, 1641, with names of the pastor Jakob Svendsen and two churchwardens.*

Fig. 50. Lysekrone, 1755, skænket af Christen Linde på Haraldskær og hans hustru Gedske de Lichtenberg (s. 2738). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Chandelier, 1755, donated by Christen Linde of Haraldskær and his wife Gedske de Lichtenberg.*

værger, består af bogstaverne:»nissi/ hansie/ icrn/ han«. Måske har det første været Nis Hansen.

Dørringsbeslag og ring (fig. 48) er cirkulære, ringen i overensstemmelse med nordisk skik udformet med to mod hinanden rettede udyrshoveder, der måske skal forstås som drager.[94] Til to nøglehuller hører der nu ingen låse, og døren savner spor af bemaling.

Jakob Svendsen var præst 1636-54. 1876 anskaffede man en ny †*dørfløj*,[51] mens den gamle 1878 blev overladt Nationalmuseet (inv. nr. D 1344).[95]

Et †*pulpitur* fik 1902 nye 'jernsøjler'.[51]

Orgel (jf. fig. 51), 1975,[96] med 12 stemmer, 2 manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Gedakt 8', Spidsfløjte 4', Oktav 2', Mixtur III. Positiv: Rørfløjte 8', Gedaktfløjte 4', Gemshorn 2', Quint $1^1/_3$'. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8', Nathorn 4'. Manualomfang: C-g^3, Pedalomfang: C-f^1. Koblinger: Pos.-HV, HV-Ped., Pos.-Ped. Facaden er tegnet af arkitekt Viggo Hardie-Fischer og udført i dansk egetræ. Den er retkangulær og bestod oprindeligt af to sammenbyggede orgelhuse placeret midt på vestvæggen dækkende dens vindue. 2017 er de to orgelhuse blevet adskilt og flyttet ud i søndre og vestre hjørne flankerende det nu fritlagte vindue. Det søndre hus rummer i soklen spillebord og

Fig. 51. Indre set imod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior looking west*.

herover hovedværk og positiv i fælles svellekasse. Det nordre orgelhus rummer pedalværk.

†*Orgler*. 1) 1861 var et orgel under bygning, erhvervet ved frivillige bidrag fra menigheden. 1901 havde man indtægt fra salg af gammelt træ fra orglet.[16]

2) 1901 med fire stemmer, ét manual, intet pedal, leveret af Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing. På samtidigt †pulpitur. Ombygget af Th. Frobenius & Co, Kgs. Lyngby 1952, da det blev omdisponeret, flyttet ned på gulvet og fik facaden fornyet.[97] Gitterfacaden, uden prospektpiber, har oplukkelige låger med stiliserede engle. Disposition 1952: Rørfløjte 8', Principal 4', Gemshorn 2', Oktav 1'. Manualomfang C-f^3. Orglet blev i 1975 solgt til Maglebrænde Kirke på Falster.[98]

Salmenummertavlerne fra 1952 er ganske enkle, hvidmalede med sorte ophængscifre. 1861 fandtes fem sortmalede †*salmenummertavler* til at skrive på, 1943 tre fra 1913 i form af samlede plan-

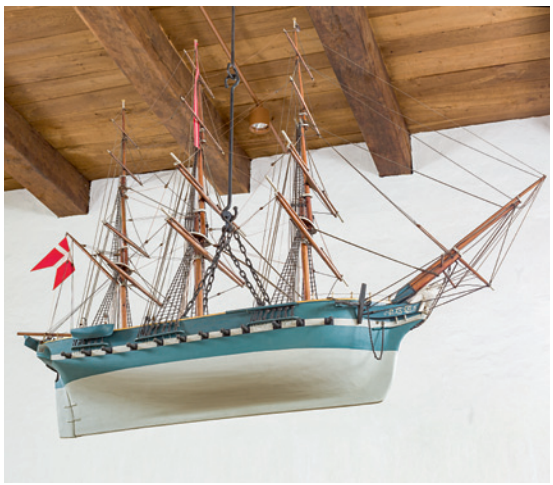

Fig. 52. Kirkeskib, korvetten »Haabet«, bygget af skibsfører Wold, Vejle, og ophængt 1882 som en gave fra fabrikant og grosserer V. Retzmann, Haraldskær Fabrik (s. 2738). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Church ship, the corvette "Haabet", built by the shipmaster Wold, Vejle, and hung up in 1882 as a gift from the manufacturer and merchant V. Retzmann, Haraldskær Fabrik.*

ker med udsvejfet afslutning.[16] Sort bemaling og hængecifre (jf. fig. 37).

Et kæmpestort †*maleri* af Korsfæstelsen var udført af Stefan Viggo Pedersen og ophængt 1933. Det skal af kunstneren have været betragtet som hans bedste arbejde.[99] Maleriet hang 1943 vestligt på skibets sydvæg (jf. fig. 37).[100]

Lysekroner. 1) (Fig. 50), 1755, skænket af Christen Linde på Haraldskær og hans hustru Gedske de Lichtenberg. Barokstil med 2×6 arme, kronende flaktørn og afsluttende hængekugle med graverede kursivskrifter. På den ene side »Velædle og velbyrdige Christen Linde Herre til Engelsholm, Kielkiær, Haraldskiær og Alsundgaarder med sin velædle og velbyrdige Frue Gedsche de Lichtenberg Haver givet denne Krone til Schibbet Kirke og samme Sted ladet dend ophænge Aar 1755«. På den anden:

»Linde med sin ædle Kone
Lichtenberg, som denne Krone
Schibbet Kirke gav til Pryd.
Som et Træ ved Vandbæks Bredder
Som et Lys fra høje Steder,
Vox i Stamme! Lys i Dyd!
Ønsker
Christoffer Elovius Einsperg«.

Fig. 53. Gravsten nr. 1, o. 1557, over Iver Friis til Haraldskær (s. 2740). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Tombstone no. 1, c. 1557, of Iver Friis of Haraldskær.*

Verset, hvis signatur skyldes sognets digterpræst, spiller, ved sin jævnførelse med et træ, på Lindes våbenbillede.[93] Vestligst i skibet, hvor kronen også hang 1943 (jf. fig. 38).

2) 1907, med otte arme og versalindskrift på hængekuglen: »Denne Lysekrone er skænket Skibet Kirke i taknemmelig Erindring om en kær Datter, en dyrebar Hustru og alt opofrende Moder Maren E. Jonassen, født i Nørre Vilstrup 12. April 1873, død paa St. Josephs Hospital i Kjøbenhavn 26. Marts 1907. Jensine Jonassine Jens Peter Sørensen«. Østligst i skibet.

En †*kårde* fra o. 1700-50 har hørt hjemme på en kiste i krypten. Den var en tid ophængt i kirken, men er nu stjålet.

Et *kirkeskib* (fig. 52), korvetten »Haabet«, er ophængt 1882.[101] Det er bygget af skibsfører Wold, Vejle, og skænket af fabrikant og grosserer V. Retzmann, Haraldskær Fabrik. Galionsfiguren er en ørn, skibet har 24 kanoner, og skroget er malet blågrønt med hvid bug. Ophængt midt i skibet som også i 1943 (jf. fig. 37).

Et †*kirkeskib* skulle 1857 repareres, opmales og 'ophænges aldeles horisontalt'.[78] Det gik til o. 1870 under transport til Vejle for reparation.[99]

Klokker. 1) 1875, af støbejern ('støbestål') med enkel profilering, tværmål 70 cm,[51] nu på kirkegården under klokkestablen. 2) 1967, skænket af Jørgine Petersen, Nr. Vilstrup, og forsynet med indskrift: »Jeg kalder i glæde, jeg kalder i sorg, dog altid til Gud, vor faste borg«. Ophængt utilgængelig i stablen.

†*Klokker.* Ved klokkeskatten 1528-29 afleverede kirken en klokke på 1 ½ skippund og 5 lispund (jf. s. 1018).[102] 1614 anskaffedes en lænke og en 'streng' til klokken,[4] og 1682 betaltes Terkel Andersen i Kærbølling for at reparere den med nye akselbånd m.m.[89] 1767 kaldtes klokken liden og uden inskription eller årstal. Dens lyd kunne dog i stille vejr høres helt i Vejle.[84] 1875 faldt den ned ved ringning efter en gravkastning og blev ødelagt.[16]

HER·WIND·RHAER
ERLIGE OC WELBIRDI
GEMAND HVER FRIS
·TIL HERRUSKILP SOL
DODE·TIEN·TREDIE
AGUSTI ANNO 1557
NADIGE

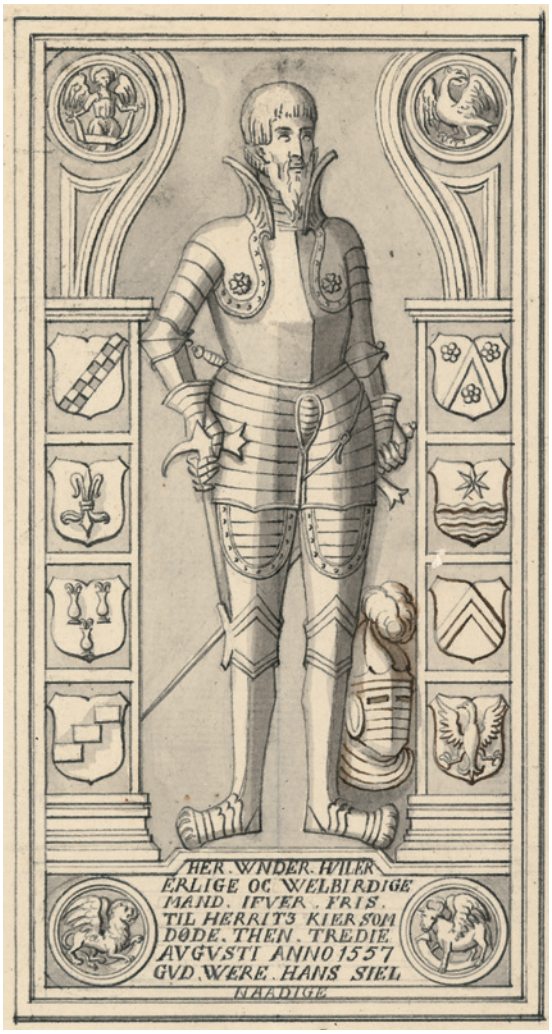

Fig. 54. Gravsten nr. 1, o. 1557, over Iver Friis til Haraldskær (s. 2740). Tegnet af Søren Abildgaard 1771. – *Tombstone no. 1, c. 1557, of Iver Friis of Haraldskær.*

GRAVMINDER

En *mindetavle* er sat over »faldne Krigere af Nörre Vilstrup Fogderi«, heraf en i krigen 1849, tre i 1864, 140×84 cm. Afsluttende citat fra Joh. 15, 13 samt ordene »Givet af Beboerne i Nörre Vilstrup Fogderi«. Sort- og grålamalet trætavle med topgavl og guldfarvet skriveskrift. På våbenhusets vestvæg. 1882 skulle tavlen afpudses.[78]

Gravsten. 1) (Fig. 53-54), o. 1557, over »erlige oc welbirdige mand Ifver Fris til Herrizkier« (Haraldskær), †3. august 1557. Grå kalksten, 219×112 cm, med den afdøde stående i fuld rustning under en arkade, hvis pilastre fremviser otte anevåbener. Han står let vendt imod venstre med en stridshammer i højre hånd, og den venstre hvilende på sværdfæstet; hjelmen har han sat ved fødderne. Bueslaget afskæres vandret foroven af en kantliste og lader elegant plads for de øvre af fire hjørnemedaljoner med evangelisternes væsener, der holder tomme skriftbånd. Fra venstre ses foroven Mattæus og Johannes, forneden Markus og Lukas. Mellem de to sidste er den lapidariske gravskrift anført med skråstillede versaler. Iver Friis' næse er delvist afstødt.

Gravstenen kan tilskrives et stort jysk værksted, som formentlig dækker over billedhuggeren Harmen Gertsen.[103] Når den døde ikke er vist frontalt, men let vendt imod venstre, tyder det på, at der fra første færd har været tale om en såkaldt epitafiegravsten, opsat lodret, og beregnet for sin nuværende plads i korbuens nordside, hvorved Iver Friis vender sig ærbødigt imod alteret (jf. fig. 51).

1755 omtaler provst Christoffer Elovius Einsperg stenen som kirkens eneste 'monument' og rejst på samme sted som nu: 'et menneske i fuld korpus stående i et harnisk meget kunstig udhuggen, så at endog de mindste spænder og hægter … kendes ved første øjekast'. Videre oplyses, at 'næsen er afhugget, som berettes at være sket af en polsk officer med sin sabel. Mulig denne Iver Friis har været en officer, som i live formedelst sin danske tapperhed, har erhvervet sig et polsk had, som efter hans død er ekserceret på hans effigie'.[93]

⋆2) (Fig. 55), o. 1675, med sekundær indskrift fra o. 1794 over den retskafne menneskeven og kærligste mand og fader Mads Johan Buch til Kølholt, †29. juli 1794 i den blomstrende alder af 25½ år efter 3½ års ægteskab med Christine Sophie … og efter at være blevet far til tre børn Laurits Buch, Martha Maria og Madsine Johanne.

Grå kalksten, 235×144 cm, med den sekundære gravskrifts indhuggede versaler i det øvre af to arkadefelter. Deres spinkle bueslag bæres af korintiske, kannelerede søjler, der forneden har bruskkartoucher med de oprindelige ejeres bomærkeskjolde, hans et bomærke, hendes et Jesumonogram. Mens det nedre felt er glat (oprin-

Fig. 55. *Gravsten nr. 2, o. 1675, over ukendte. Sekundær gravskrift over Mads Johan Buch til Kølholt (s. 2740). I Vejle Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Tombstone no. 2, c. 1675, of unknown deceased. Secondary inscription commemorating Mads Johan Buch of Kølholt.*

delig med relief under bueslaget), rummer det øvre over teksten en fremstilling af Dommedag. Øverst holder to engle livets krone op, og flankerende felterne ses dyderne Tro, Håb, Kærlighed og Retfærdighed. I hjørnerne sidder evangelisterne med deres bøger og til dels deres navne (versaler), mens dødssymboler fylder ud. Nederst ligger en benrad, og kantende det nedre bueslag ligger to ens (men spejlvendte) genier med albuen på et kranium og et timeglas støttet imod knæet. Rester af religiøs indskrift på de vandrette lister.

Gravstenen er kommet til Vejle Museum 1997 fra Jelling Kirke med den oplysning, at den var flyttet dertil fra Skibet Kirke.[104] Dette bekræftes derved, at Kølholt er en lokalitet i Skibet Sogn.

Adelsbegravelser. Ejerne af Haraldskær har anvendt kirken som begravelsessted, og fra perioden 1557-1781 vides 19 navngivne at være stedt til hvile her. Kisterne var indsat i åbne begravelser i sakristiet samt i *gravkrypter* under kor og sakristi (jf. s. 2710). Beskrivelser fra 1700-tallet anfører den ældste kendte gravlagte i sakristiets krypt som død 1677 (familien Friis), de tilsvarende i korets krypt fra 1694 (familien von der Brinchen) og i selve sakristiet fra 1736 (familierne d'Andischon og de Linde).

Korets krypt blev bygget 1620 af Karen Friis til Haraldskær,[4] og det må formodes, at sakristiets krypt er yngre. 1822 beskrives de som én kælderbegravelse med to åbninger.[105] Som nævnt opdeltes sakristiet 1872 i to rum, hvorefter tre kister fra det østre flyttedes til det vestre, der blev ryddet 1929. De sidste rester fra sakristiets krypt fjernedes 1952.[106]

Fra Friisernes tid er den ældst kendte gravlagte Iver Friis (†1557, jf. gravsten s. 2740), dennes søn Albret Friis (†1601) med hustruen Ingeborg Gyldenstjerne (†1591) og svigersønnen Frederik Munk (†1635). De er omtalt i præsteindberetningen 1638, der tilføjer, at der skal der være begravet 'mange flere fornemme adelspersoner'.[107] Kisten tilhørende den sidstes datter, Anne Munk (†1677), skal have stået i *krypten under sakristiet*. I *korets krypt* vides Conrad von der Brincken (†1696) at have ligget sammen med hustruen Cathrine von Ahlefeld (†1694) samt børnene Ulrik Frederik von der Brincken (†1698), Bendix von der Brincken (†1703), Godske von der Brincken (†1730) og Hedevig Cathrine von der Brincken (†1709) med sin mands anden hustru Lene Cathrine Kaas (†1718) 'foruden andre små ligkister'. I *sakristiet*: Pierre von Andischon (†1751) med hustru Wilhelmina Friderica von Prætorius (†1736 jf. kisteplade nr. 1), datteren Augusta Wilhelmina von Andischon (†1736) og sønnen Pierre August d'Andischon (†1736 jf. kisteplade nr. 2) samt Balthasar Gerhard de Linde (†1747 jf. kisteplade nr. 3) med hustruen Wilhelmina Fridericia Heinson (†1770 jf. kisteplade nr. 4). Ved rydningen 1929 fandtes der yderligere en kiste tilhørende Ove Bernhardt von Lüttichau (†1781 jf. kisteplade nr. 5).[108]

Fig. 56-57. 56. Kisteplade nr. 1, 1736, for Wilhelmina Friderica von Pretorius (s. 2742). 57. Kisteplade nr. 2, 1736, for Pierre August d'Andischon (s. 2742). Foto Arnold Mikkelsen 2018.– *56. Coffin plate no. 1, 1736, for Wilhelmina Friderica von Pretorius. 57. Coffin plate no. 2, 1736, for Pierre August d'Andischon.*

Ved rydningen 1929 bevaredes foruden en †*kårde* (stjålet 2015) fem *kisteplader*, der opbevares af kirken.

1) (Fig. 56), 1736, for Wilhelmina Friderica von Pretorius, gift med Pierre von Andischon, herre til Harraldskier og Gnadenfeldt. Hun var datter af Andreas August von Pretorius og Wilhelmina Friderica von Wedel, ⋆13. feb. 1716, †5. juli 1736; dertil hendes (dat)ter Augusta Wilhelmina von Andischon, ⋆5. juli og †7. juli …. [1736].[109] Citat fra Sl. 139,16. Skjoldformet messingplade med skriveskrift og gennembrudt bladkrans, der foroven afsluttes af en blomsterkurv, forneden af et englehoved, 47×29 cm.

2) (Fig. 57), 1736, for Pierre August d'Andischon, søn af Pierre d'Andischon og Wilhelmine Frederica d'Pretorius, ⋆... marts 1734, †22. jan. 1736. Citat fra Ps. 32,8; gravvers. Skjoldformet messingplade, hvælvet med skriveskrift og gennembrudt bladkrans, 50×20 cm, afsluttet foroven af en blomsterkurv og forneden af et englehoved.

3) (Fig. 58), 1747, for Balthazar Gerhardt de Linde, søn af Christen de Linde og Ellen Marie von Oeblitz, ⋆21. feb. 1704, †27. april 1747. Citat fra Åb. 2,10. Messing, oval med skriveskrift og bladkrans, 48×28 cm, der forneden løber ud omkring et ovalt skriftfelt med oplysning om hans

ægteskab 22. sept. 1742 med Wilhelmina Fridericia von Heinson.

4) 1770, for Wilhelmina Fridericia Heinson, datter af Friderich Jörgen Heinson og Maria Elisabeth Danckwardt. Hun blev gift med Balthazar Gerhardt Linde †27. april 1741, *27. april 1709, †5. nov. 1770. Afsluttende citat fra 2. Tim. 6,6-8.[110] Messing, højoval og hvælvet, med graveret skriveskrift. En bladkrans løber forneden ud omkring et halvovalt skriftfelt med gravvers. Randen er delvist afbrækket ved siderne, nu 51×26 cm. Revnet.

5) 1781, for Ove Bernhard Lüttichau, der var kongelig befalingsmand af kavaleriet. Delvist læselig omtale af hans forældre (Wolfgang Caspar von Lüttichau og Lucia Magdalene Ocksen) og hustru (Margrete Rudbeksdatter Kaas †1777), *1745, †1781 samt to lange rosende gravvers. Højoval, hvælvet plade af bly, nu 42×26 cm, med heldækkende graveret skriveskrift og delvist afstødt rand i form af strålekrans.

†*Kisteplade*. O. 1677, for Anne Munk, datter af Frederik Munk til Krogsgaard og Sophie Friis til Haraldskær, †1677 78 år gammel.[111]

Syv (†)*lyseskjolde* fra o. 1900 er af jernblik og næsten fortærede af rust. De er højovale med omgivende strålekrans eller laurbær, op til 35×20 cm. Enkelte rester af hvid antikvaskrift læses, således over Hans Lassen, †1891 i N. Vilstrup, og Ole Lomholdt, *30. sept. 1822, †30. aug. 1892. Opbevares ved kirken.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1826, over Peter Sager, *1760, †1826. Gift med Kirsten Andersdatter af Høhlund, †1819, med hvem han fik fem børn. Han var ejer af Haraldskærs Kobber- og Hølefabrik og agtet og æret af alle.[112] Rektangulær ligsten af grå kalksten, 188×89 cm, med skriveskrift. Over det nu meget nedbrudte tekstfelt ses en ringkæde og under det et buet ornamentfelt. Nordvestligt på kirkegården.

2) 1834, over Peter Petersen Sager, *1789 på Haraldskærs Kobber- og Hølefabrik, †1832. Gift i 4 år og 10 måneder med Birgitte Hvidtfeldt, med hvem han fik den medbegravede datter Mette Kirstine Sager, *1829, †1833. Hans forældre og broder var død før ham.[112] Den indrammede indskrift afsluttes med »Dette Minde er lagt af den afdödes Eftermand og Hustrue/

Fig. 58. Kisteplade nr. 3, 1747, for Balthazar Gerhardt de Linde (s. 2742). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Coffin plate no. 3, 1747, for Balthazar Gerhardt de Linde.*

den 12te Juli 1834/ A: Holck B: Hvidtfeldt«, mens der under indramningen er anført to navne, det første med versaler »i: Gregersen« og »... N. Kiær«. Rektangulær ligsten af grå kalksten, 164×85 cm, med skriveskrift. Nordvestligt på kirkegården.

3) (Jf. fig. 59), o. 1845, over trofast dannekvinde Else Iversen, *1786 i Høxholdt, †1845 på Østengaard, sat af enkemanden S. C. Iørgensen. Støbejernskors med trekløverender, 143 cm højt, reliefversaler på kors og oval udvidelse af korsstammen hvorpå håndtryk. Øverst ses en sommerfugl, nederst læses støberiets navn 'Jochumsen Horsens'. Vestligt mellem det gamle og det nyere kirkegårdsafsnit.

4) (Jf. fig. 59), o. 1846, over »Jg. At. Jørgensen«, *1846 paa Östengaard, †samme måned. Støbejernskors, sjældent lille, med trekløverender og antikvaskrift, 63 cm højt. På korsenderne to bedende engle og en knækket blomsterkvist. På bagsiden citat fra Mark. 10,14. Støbt af 'B…sen, Vejle'.[113] Vestligt mellem det gamle og det nyere kirkegårdsafsnit.

5) (Jf. fig. 59), o. 1849, over en ung moder, altopofrende hustru, elsket datter »Mt: Kirstine Jørgensen« født Lerche, *1821 i Thorsted, †1849 paa Östengaard. Støbejernskors, 146 cm højt, med fligede korsender, antikvaskrift og på stammen et anker. Øverst en sommerfugl. Støbt af 'S. B…sen, Vejle'.[114] Vestligt mellem det gamle og det nyere kirkegårdsafsnit.

6) (Jf. fig. 59), o. 1854, over barnet Niels Martin Jørgensen, *1850 paa Østengaard, †1854 sammesteds. Støbejernskors med trekløverender, 123 cm højt, antikvaskrift med bibelcitater. På korsenderne to bedende engle og en sommerfugl. Vestligt mellem det gamle og det nyere kirkegårdsafsnit.

7) O. 1872, over S. C. Jørgensen, *1793 på Terhelgaard, †1867 på Østengaard, og datter Elise Kristine Caroline Jørgensen, *1852 på Østengaard, †1872 i Vejle. Sandstensgrotte, 110 cm høj, med vedbend på nopret bund samt antikvaskrift på indfældet hvid marmorplade; øverst spor efter en medaljon; kronende kors med trekløverender og håndtryk i korsskæringen. På skråningen mellem det gamle og det nyere kirkegårdsafsnit.

†*Kirkegårdsmonumenter.* 1) En 'ligsten' kunne 1767 ikke læses, men under den skulle to frøkner fra Bommergaard, der lå neden Vilstrup Skov, være begravet.[114]

2) †Støbejernskors, over ukendt, var til stede 1978.[115]

Fig. 59. Kirkegårdsmonumenterne nr. 3, 5, 6 og 4 (s. 2743 f.). Foto Ebbe Nyborg 2017. – *Churchyard monuments no. 3, 5, 6 and 4.*

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over trykte og utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Skibet Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Vejle Amt i almindelighed se også s. 56-62. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933-, er angivet som *DK*, efterfulgt af betegnelsen for det pågældende amt; referencer indenfor Vejle Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Det Kgl. Bygningsinspektorats arkiv*. Skibet Kirke. – *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939. – *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1940-2003. – Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg (LAVib). *Landsbykirkernes regnskabsbøger.* Regnskabsbog for Skibet Kirke 1833-1906 (C KRB 393). – LAVib. *Nørvang Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1803-1812 (C 37 B). – LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854-1890 (C 38.3). – LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811-15 (C 4.709). – LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1816-25 (C 4.710). – LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1815-19 (C 4.764). – LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-1686 (C 4.1388). – Ark*itekt Kuno Mielbys arkiv*. Skibet Kirke. – Rigsarkivet (RA). 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-1620 (B 184d). – RA. *Reg. 108a, nr. 21. Rgsk. Ældre end 1559*. Fortegnelse over indkrævede klokker.

Nationalmuseet (NM). *Håndskrifter*. Fr. Uldall, Om de danske Landsbykirker V, 396-98 (1880). – *Notesbøger*. Søren Abildgaard IV, 17 og IX, 3. *Indberetninger*. Johannes Malling 1914 (inventar), C. Wegener 1924 (præstegård), Chr. Axel Jensen 1927 (gravsten nr. 1), Egmont Lind 1956 (kalkmalerier), Mogens Larsen 1980 (kalkmalerier), Charles Gallefant 1983 (kalkmalerier), Kuno Meilby 1989 (bygning), Leif Vognsen 1990 (døbefont), Kirsten Trampedach 1994, 1996 og 2001 (kalkmalerier), Karin Vestergaard 2001 (krucifiks), Hans Christian Frederiksen 2003 (kalkmalerier), Birgitte Faurhøj Olsen 2010 (kalkmalerier), Charlotte Kure Brandstrup 2011 (dendrokronologi), Orla Hylleberg Eriksen 2014 og 2017 (dendrokronologi). Endvidere diverse avisartikler.

Tegninger og opmålinger. *NM*. Tegning af gravsten nr. 1 ved Søren Abildgaard 1771; prospekt ved J. F. Richardt 1866; tegninger og snit af alterbordsforside ved Johannes Malling 1914; opmåling af tympanon, usigneret og udateret; grundplan, snit og facader ved Viggo Hardie-Fischer, København 1974; situationsplan ved F. Andersen 1984; planer, facader og opstalter ved Kuno og Einar Mielby, Skibet 1989. *KB*. Farvelagt tegning af kirken og stregtegning af tympanon ved Johann Gottfried Burman-Becker 1857. *Arkitekt Kuno Mielby.* Grundplan, snit og facader ved Viggo Hardie-Fischer, København 1951.

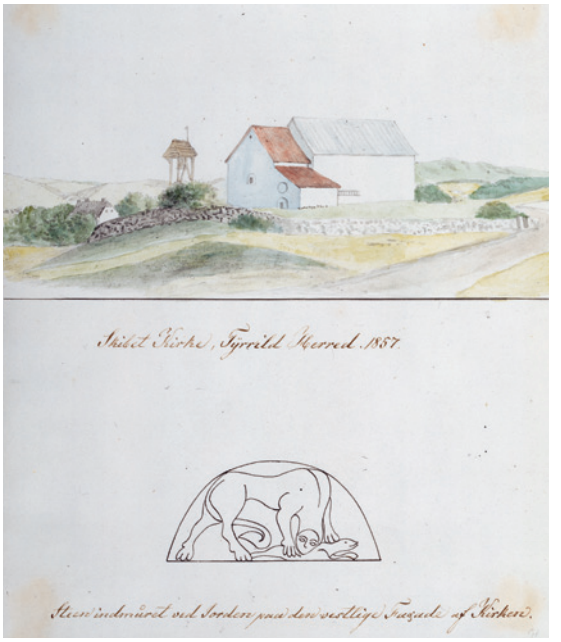

Fig. 60. Farvelagt tegning af kirken og stregtegning af tympanon ved Johann Gottfried Burman-Becker 1857. – *Colored drawing of the church and line drawing of tympanum, 1857.*

Litteratur. J. Heltoft, »Tørrild Herred. En Herredsbeskrivelse og dens Forfatter«, *Vejle Amts Aarbøger* 1923-24, 209-65. B. Hvidberg-Hansen, »Om Skibet Sogn. En Indberetning fra 1755 af Provst Einsperg«, *Vejle Amts Årbog* 1956, 29-51. B. Hvidberg Hansen, Gamle billeder i Skibet Kirke, *Haderslev Stiftsbog* 1967, 50-58. B. Hvidberg-Hansen, *Skibet Kirke*, Skibet 1980. Poul Lindholm, »Slægten Sager«, *Vejle Amts Aarbøger* 1913, 171-80. Rasmus Mortensen, »Af Biskop Blochs Samlinger. Skibet, Ø. Nykirke og Give Sogne«, *Vejle Amts Årbog* 1940, 87-139. Olaf Nielsen, »Den 800-årige Skibet kirke foran hovedrestaurering« *Fredericia Social-Demokrat* 7. januar 1952. Otto Norn, »Det grumme Dyr fra Skibet«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1954, 205-19. Otto Norn, »Den hellige Gral søgt og fundet«, *Berlingske Aftens kronik* 21/1 1966. Otto Norn, »Hvem er de? Hvor rider de hen?«, *Skalk* 1968 nr. 3, 12-15«.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Jakob Kieffer-Olsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg og Kristian Lumholdt (orgler). Gravminder ved Jakob Kieffer-Olsen og Ebbe Nyborg (gravsten). Engelsk oversættelse ved James Manley, oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet juni 2018.

Fig. 61. Plade med inskription på sognegårdens nordgavl (s. 2702). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Plaque with inscription on north gable of parish hall.*

[1] *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Riges Breve fra Middelalderen,* Kbh. 1894-1939, 2, nr. 9804.
[2] *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, 1535-1765, Kbh. 1892-1955, II, 574.
[3] LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1815-19 (C 4.764). LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854-1890 (C 38.3). *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939.
[4] RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-1620 (B 184d).
[5] *Kronens Skøder* (jf. note 2), II, 574. *Mortensen 1940*, 107.
[6] M. CL. Gertz, *Sven Aggesøns historiske Skrifter*, Kbh. 1916-17, 80.
[7] J. M. Thiele, *Danmarks Folkesagn*, I-III, Kbh. 1818-23, II, 249.
[8] *Hvidberg-Hansen 1956*, 30.
[9] NM. Korrespondance.
[10] NM. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (FP 2796).
[11] Henrik Pedersen, *De danske Landbrug*, Kbh. 1928, 129, 135.
[12] J. P. Trap, *Statistisk topografisk beskrivelse af Kongeriget Danmark,* 1-5, Kbh. 1858-1972, 5, VIII, 1086. https://www.statistikbanken.dk/statbank5a/default.asp?w=1920.
[13] *Kronens Skøder* (jf. note 2) I, 162.
[14] *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939. Ét sted er noteret, at der blev tilført jord på alle fire hjørner, et andet at det skete på tre.
[15] *Nielsen 1952*. NM. Korrespondance.
[16] *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939.
[17] *Det Kgl. Bygningsinspektorats arkiv.* Skibet Kirke. *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939. LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854-1890 (C 38.3). LAVib. *Nørvang Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1803-1812 (C 37 B). *Mortensen 1940*, 104.
[18] *Det Kgl. Bygningsinspektorats arkiv.* Skibet Kirke.
[19] http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/220651/, hvor der argumenteres for, at den rigtige kilde blev afsat på orginal-1 kortet og har ligget på marken og ikke i skoven og ikke i kanten af skoven, som nævnt af Siegfred Svane, *Danske Helligkilder og Lægedomskilder*, Kbh. 1984, 244. En fingerring af sølv med slidte dragehoveder på skuldrene og en grønlig sten, fra 1300-årene, er fundet i Helligkildeskoven (NM D30/1981) se Fritze Lindahl, *Symboler i guld og sølv,* Kbh. 2003, 107, Kat. nr. 129.
[20] Murenes udvendige højde til gesimserne er 4,42 m og 5,20 m.
[21] I forbindelse med restaureringen 1989-90 blev murværkets nedre dele frigravet indtil fundamentet. Det nederste frådstensskifte stod fremrykket som en sokkel. *Arkitekt Kuno Mielbys arkiv.* Skibet Kirke.
[22] *Arkitekt Kuno Mielbys arkiv.* Skibet Kirke.
[23] NM. Korrespondance. NM. Uldall 1890.
[24] Syddørens åbning omtales ikke af Uldall i 1890, NM. Uldall 1890. Vejle Amts Avis 17. december 1952. *Hvidberg-Hansen 1980*, 17. *Norn 1954*, 207-09, hvor han med henvisning til den bevarede dørfløj, (se s. 2735), påpeger, at døråbningen må være gjort bredere før 1641.
[25] M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte,* Kbh. 1941, 236-38. *Norn 1954*. Otto Norn, *Jydsk Granit*, Kbh. 1968, 15 med citatet.
[26] Det blev anset for usandsynligt af Poul Nørlund 1946: »Den bekendte granittympanon, som nu er anbragt i vestgavlen, helt forneden (ikke særlig godt), kan ikke antages oprindelig at have hørt til denne kirke, der er en fraadstenskirke.« NM. Korrespondance. Otto Norn var af den modsatte opfattelse, og så det som fastslået, at tympanet havde siddet over kirkens syddør, se *Norn 1954,* 207-08. Det er 68 cm høj og 134 cm bred, dog må den oprindelige bredde have været 139 cm. Syddørens indvendige rundbue er 131 cm bred, mens højden til den nuværende dør er 53 cm.
[27] Den er 31 cm bred, 37 cm høj og 40 cm dyb og sidder 67 cm over gulv.
[28] Den er 48 cm lang, 24 cm bred og 10 cm tyk og hviler på en 15×13 cm's frådstenskvader, der stikker 8,5 cm ud af væggen.
[29] Hvis der er tale om en bindbjælke, har koret og sandsynligvis også skibet været knap 70 cm højere, hvilket også antydes af de nævnte, højtplacerede romanske vinduer i skibets nordside. Denne hypotese kan dog ikke finde støtte i det øvrige murværk i gavltrekanterne.
[30] Vinduerne er indvendig fladbuede, hvilket må skyldes ommuring af murkronen nok enten i forbindelse med facadeommuringen eller ved tilføjelse af gesimsen.
[31] Hvis de gotiske vinduer var ældre end våbenhuset, var skibets vestre vindue formentligt placeret nærmere den romanske forgænger, som tilfældet er i Bredsten (s. 2756 fig. 5) og Gadbjerg (s. 2816 fig. 14). Vinduerne er formodentlig yngre end o. 1520, hvor forgængeren blev dekoreret med kalkmalerier jf. s. 2726.

[32] Stenene måler 28,5×13×9 cm.
[33] Døren i nord og det spidsbuede vindue i øst er sat i små sten, *Arkitekt Kuno Mielbys arkiv,* Skibet Kirke. Stikket over det spidsbuede vindue i østgavlen har næppe siddet over en dør, idet denne i så fald ville blive uforholdsmæssigt høj, ca. 268 cm.
[34] Adgangen mellem kor og sakristi må være blevet lukket før 1872.
[35] *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939. Ifølge synet 1872 skulle kisternes flyttes til krypten under koret, men de pågældende tre kister omtales som flyttet ind i det vestre rum.
[36] LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-1686 (C 4.1388). LAVib. *Landsbykirkernes regnskabsbøger.* Regnskabsbog for Skibet Kirke 1833-1906 (C KRB 393).
[37] NM. Uldall 1890. LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-1686 (C 4.1388).
[38] NM. Korrespondance. NM. Uldall 1890.
[39] Den nedre del af trekanten er muret i krydsskifte af teglsten, der måler 25×13×6,5 cm, den øvre i små sten.
[40] *Hvidberg-Hansen 1956,* 31.
[41] *Hvidberg-Hansen 1956*, 31. LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811-15 (C 4.709). *Hvidberg-Hansen 1980*, 21. *Norn 1954*, 205.
[42] NM. Korrespondance. Vejle Amts Avis 17. december 1952. *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939.
[43] NM. Korrespondance. *Nielsen 1952.*
[44] Der er fem spærfag over koret og et sjette over østgavlen, 20 fag i skibet, deraf seks over vestforlængelsen, samt et over triumfgavlen og syv fag over våbenhuset. Angående tagværkstyper se Per Kristian Madsen, »Middelalderlige kirketagværker i Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 2003*, 2007, 40-41.
[45] NM. Dendrokronologisk Laboratorium. Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapportblad nr. 83, 2014. NM. Dendrokronologisk Laboratorium. Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapportblad nr. 48, 2017. To prøver fra koret og tre fra skibet indeholdt splint eller overgangen mellem splint og kerneved. Årsagen til de tre ikkedaterede prøver er for få årringe. To stammer fra hanebånd og den tredje fra et spær.
[46] NM. Dendrokronologisk Laboratorium. Charlotte Kure Brandstrup, NNU rapport nr. 19, 2011. To prøver fra første og en fra anden byggefase indeholdt splint. Prøverne stammer fra såvel spær som spærsko, remme og bjælker.
[47] RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-1620 (B 184d). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-1686 (C 4.1388). *Mortensen 1940*, 104.
[48] RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-1620 (B 184d). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-1686 (C 4.1388). LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854-1890 (C 38.3).
[49] *Det Kgl. Bygningsinspektorats arkiv.* Skibet Kirke. NM. Korrespondance.
[50] *Hvidberg-Hansen 1980*, 24.
[51] LAVib. *Landsbykirkernes regnskabsbøger*. Regnskabsbog for Skibet Kirke 1833-1906 (C KRB 393).
[52] Læsningen skyldes Tage E. Christiansen.
[53] Da den øjensynlige person ikke optræder inde i rankerne, kan der næppe som i Stenderup være tale om en 'beboet ranke'. Jf. s. 1665.
[54] Otto Norn, *At se det usynlige. Mysteriekult og ridder-*

Fig. 62-63. 62. Sokkelsten i vestgavlen. 63. Del af karmsten i vestgavlen (s. 2704). Foto Ebbe Nyborg 2017. – *62. Foundation stone in the west gable. 63. Part of casing stone in the west gable.*

Fig. 64. Kalkmaleri fra o. 1200-25 på korets sydvæg over hvælvet, rest af en glorieret person (s. 2719). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall painting from c. 1200-25 on south wall of chancel above the vault, traces of a figure with halo.*

idealer, Kbh. 1982, 18-24, 38. Egmont Lind nævner 1955 blot spor af figurmaleri her. Det må være mindre sandsynligt, når Norn anser dette som samtidigt med, men tydeligt uden for den egentlige vægdekoration.

[55] Dette motiv optræder til tider i romansk kunst, således på det gyldne alter fra Lisbjerg Kirke. Se i øvrigt M. W. Tisdall, *God's Beasts. Identify and Understand Animals in Church Carvings*, Plymouth 1998, 154-156.

[56] *Norn 1982* (jf. note 54) med henvisning til Torben Witt, »De forsvundne gangere«, *Skalk* 1978 nr. 1, 18-27.

[57] Jf. generelt Peder Bøllingtoft, »Fra mur til maleri. Reflektioner over vægmaleriteknikker i 1100- og 1200-tallet«, *hikuin* nr. 34, 24.

[58] Lind har kort nævnt konserveringen i »Moderne metoder for fremdragning og konservering af kalkmalerier«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1957, 35.

[59] Otto Norn, »Hvem er de? Hvor rider de hen?«, *Skalk* 1968 nr. 3, 12-15. *Samme 1982*, 18-26 (jf. note 54) og samme: »Et ridderkors«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1980, 24-25.

[60] Jf. s. 2715 med note 54.

[61] Grundlæggende Eigil Rothe, »Rytterkampbilledet i Aal Kirke og andre middelalderlige Kampscener i danske Kirker«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1908, 77-116.

[62] Vædderhornene henviste til den vædder, Abraham ofrede i stedet for sin søn Isak, og opfattedes teologisk som en gammeltestamentlig 'type' på Jesu stedfortrædende offer.

[63] *Norn 1982* (jf. note 54) med henvisning til Lars-Iver Ringbom, *Gralstempel und Paradies. Beziehungen zwischen Iran und Europa im Mittelalter*, Stockholm 1951, 79-82. Hornene blev i 300-tallet fremvist under Gravkirkens kuppel. I 600-tallet skulle de have været ophængt blandt templets klenodier, ligesom de omtales endnu i 1000-tallet.

[64] Jf. noterne 54 og 59.

[65] Roger Sherman Loomis, *The Grail. From Celtic myth to Christian Symbol*, London 1963, ny udgave 1993, 1-20.

[66] Roman, en historie fortalt på romanz, dvs. på folkesproget.

[67] Her er ikke taget hensyn til endnu senere tekster, da de af kronologiske grunde må være irrelevante for frisen i Skibet.

[68] Gengivet og refereret i Richard Barber, *The Holy Grail. Imagination and Belief*, Penguin 2004, 9-46. For den fulde tekst på nutidsfransk se Chrétien du Troyes, *Perceval ou le Roma du Graal*, Gallimard 1974.

[69] *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*, Kbh. 1968, artiklerne Riddersagaer og Parcevals Saga.

[70] *Norn 1982* (jf. note 54).

[71] *Konsthistorisk Tidskrift* 52, 1983, 134-36.

[72] *Danske kalkmalerier, Senromansk tid* 1175-1275, red. Ulla Haastrup & Robert Egevang, Kbh. 1987, 76-77.

[73] Herman Bengtsson, *Den höviska kulturen i Norden. En kunsthistorisk undersökning*, Stockholm 1999, 82-86. Her opfattes de jyske rytterfriser ikke som hørende til høvisk kultur.

[74] *Loomis 1993* (jf. note 65). Antonio L. Furtado, »Geoffrey of Monmouth: A Source of the Grail Stories«. *Quondam et Futurus*, Vol. no. 1, 1991, 1-4.

[75] *Loomis 1993* (jf. note 65), specielt s. 8.

[76] Også lokalt i Ribe Stift kendes en art gralsfortælling, idet bisp Radulf († 1171) forfattede et eukaristisk skrift om 'den åndelige kalk', der dog ikke identificerer kalken med gralen. Kurt Villads Jensen og Torben Bramming, *Radulfs skrift om den åndelige kalk eller hellige gral*, Narayana Press 2014.

[77] Harald Wolter-Knesebeck & Joachim Hempel (udg.), *Die Wandmalereien im Braunschweiger Dom St. Blasii*, Regensburg 2014, 220, 227, tavle 178. Jf. også *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, udg. Engelbert Kirchbaum, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1994, art. Heraklius og Kreuzlegende.

[78] LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854-1890 (C 38.3).

[79] Nærmere og med adskillige illustrationer Chr. Axel Jensen, *Danmarks Snedkere og Billedsnidere*, Kbh. 1911, 44-52.
[80] *Mortensen 1940*, 88-119.
[81] LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803-1818 (C 35 A).
[82] Motivet var hyppigt midt i 1700-tallet, Jf. f.eks. *DK Ribe*, 992 (o. 1747) og *DK Svendborg*, 1582 (1767).
[83] *Hvidberg-Hansen 1956*, 29-51.
[84] *Mortensen 1940*.
[85] Jfr. s. 1054 og Ebbe Nyborg, »Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler«, *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre,* Oslo 1991, 231 ff.
[86] Han var officer, indvandret fra Kurland og førte som våben tre roser i blåt.
[87] Jørgen Swane, »Guldsmede i Vejle indtil 1890«, *Vejle Amts Årbog* 1943, 33.
[88] Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker før 1870* Bd. 2, Købstæderne, Kbh. 1982, nr. 6410.
[89] LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-1686 (C 4.1388).
[90] *Swane 1943* (jf. note 87).
[91] *Bøje 1982* (jf. note 88), nr. 6421.
[92] M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige døbefonte*, 1941, 2. udg. ved Jens Vellev 2003, 233 f., 239, 246.
[93] *Hvidberg-Hansen 1956*.
[94] Lennart Karlsson, »Till värn mot makterna. Om ontavvärjande framställingar på medeltida kyrkdörrar«, *Den ljusa medeltiden. Studier tillägnade Aron Andersson*, udg. Lennart Karlsson m. fl., Stockholm 1984, 100-101.
[95] Ifølge museet blev dørfløjen indsendt af sognepræst E. F. Koch som en gave fra kirkeværgerne.
[96] Iflg. leveringsliste.
[97] Iflg. Fredericia Socialdemokraten.
[98] Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant, Musikhistorisk Museum.
[99] *Hvidberg-Hansen 1980*.
[100] Maleriet var blevet ophængt uden kirkeværgens vidende og vilje. Han ønskede ikke at få det overdraget som kirkens ejendom, *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1939.
[101] Henning Thalund, *Kirkeskibe i Haderslev Stift*, Haderslev 1999, 66.
[102] RA. *Reg.108a, nr. 21. Rgsk. Ældre end 1559*. Fortegnelse over indkrævede klokker. Jævnfør Poul Grinder-Hansen, »Danske klokkekonfiskationer i 16. og 17. århundrede«. *Klokker. Arv og Eje* 1983-84, 1985, 213-28.
[103] Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten*, Textbind II, Kbh. 1953, 54, 257. Hugo Johannsen, »Stenhuggere på Frederik 2.s og Christian IV.s tid«, *Sandstensportaler i Danmark*, red. Inge Mette Kirkeby, Kbh. 1995, 64 ff.
[104] Inv. nr. 06097×00005.
[105] LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1816-25 (C 4.710). De to åbninger medførte træk i kirken.
[106] *Hvidberg-Hansen 1980*, 17.
[107] *Præsteindberetninger til Ole Worm,* I-II, Kbh. 1970-74, I, 193.
[108] Erich Pontoppidan og Hans de Hoffman, *Den danske Atlas,* I-VII, Kbh. 1763-81, V, 2, 986. *Heltoft 1923-24*, 244-45. Hans de Hofman, *Samlinger af publique og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve*, I-X, Kbh. 1755-65, IV, 746.
[109] *Heltoft 1923-24*, 245.
[110] Der blev 1757 indgået en kontrakt mellem kirkeejeren Christen Linde og Wilhelmina Friderica von Heinson om, at hendes og mandens, Balthasar Gebhardt Linde, lig skulle indsættes i det lille kapel ved Skibet Kirke. Mandens skulle hensættes sommeren 1757, og kirkeejerne skulle konservere og forny egekisterne, når det var nødvendigt, se *Hans de Hofman* (jf. note 108), IV, 753-54.
[111] *Hans de Hofman* (jf. note 108), IV, 746.
[112] *Lindholm 1913*, 176-78.
[113] En mulig støber kunne være Steffen Bertelsen, klejnsmed, der fik borgerbrev 1830, Jørgen Swane, *Vejle Borgerbog 1754-1870*, Vejle 1943, 18.
[114] *Mortensen 1940*, 107. *Hvidberg-Hansen 1956*, 33.
[115] *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1940-2003. Ifølge kirkesynet 1978 skulle fem †støbejernskors repareres.

Fig. 65. Døbefont, romansk af granit (s. 2733, jf. fig. 45). Afløbshul i kummens bund. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Romanesque font of granite. Drainage hole in bottom of basin.*

SKIBET CHURCH

Building. The church is a relatively well preserved Romanesque building of calcarious tufa with no footing consisting of chancel and nave supplemented by a porch and sacristy from the Late Middle Ages and a western extension from the Renaissance.

Three of the original windows are still in use, the eastern one and the two northern ones of the nave; the latter were reopened in 1952. Three others have stood since 1952 as interior recesses, the northern one in the chancel and the two southern ones in the nave, but with the easternmost one only half bricked up.

Of the round-arched doors the northern one has been filled in with large medieval bricks, while the southern one is still in use. A tympanum stone in granite set in the west gable may come from the south door. The tympanum shows a predator, probably a lion, biting its prey, a hare or possibly a lamb, in low relief. The stone-carver has been able to "give the animal the latent power of a steel spring". The motif has its origin in the Orient and is known not only as a stone carving but also for example on silver bowls and textiles. Skibet Church has been called "a major monument of our Romanesque art" because of this tympanum and its wall paintings.

The chronological order of the *Late Medieval additions and changes* is uncertain. The oldest is probably a replacement of the roofing from c. 1415-20, and possibly at the same time the south facades were rebuilt in brick, preserving the Romanesque windows. A porch was added towards the south and then three large windows were similarly added, also to the south. A sacristy was added north of the chancel, which was vaulted over not before c. 1520.

During the Renaissance the nave was extended to the west by c. 7.6 m. A crypt beneath the chancel was built in 1620 on the orders of Karen Friis of Haraldskær, and probably before 1677 a new crypt was added beneath the sacristy. The church underwent major repairs in 1952, since when it has stood with its Romanesque appearance.

Wall paintings. The church has wall paintings from three different periods, uncovered in 1949 and restored in 1955. Reconservations were carried out in 1968, 1983 and 2003. There was hardly retouched.

Most interesting is the *Romanesque decoration* from c. 1200-25, which formed two friezes on all the interior walls. Best preserved are the paintings on the *east wall of the chancel*. An *upper frieze* with two scenes includes, north of the window, a representation of *The Raising of Lazarus*. Jesus stand southernmost walking towards the right, turning back with a gesture of blessing towards Lazarus, who is rising from the sarcophagus raising his hands in prayer towards Jesus. From a probably kneeling figure behind Lazarus, presumably the Virgin Mary, one sees a small area of white cloth. And above the later vault one sees three haloes and parts of an illegible inscription.

South of the window we see *The Transfiguration*. Of Jesus we see only the lower legs standing on a hill; the rest is covered by the vault. To his left stand the three disciples turning towards Jesus with a speaking gesture, while Moses and Elijah must be covered by the vault in the south. It has been possible to read a white scroll, which unfurls down over the apostles, as a quotation from Matt. 17:3.

Above, the frieze is terminated by a meander border, and beneath it a double fringe border forms the transition to the frieze below. The *lower frieze* is substantially lower than the upper one and is terminated with the a suggestion of drapery below. It appears to be an equestrian frieze, in which what appear to be the knights of King Arthur seek the Holy Grail, the vessel in which the blood of Christ is said to have been collected by Joseph of Arimathaea. The Grail can be seen standing on an altar beneath a section of

domed architecture that can be understood as the actual Temple of Jerusalem.

The knights are spread over six scenes, originally seven, since one section is hidden behind the vault in the north, half in the south. Serving as a frame is a sophisticated arcade with dwarf columns, alternately with block capitals and a lion's head gaping over the column (a column-swallowing lion's head). The colours of the arches vary from field to field, and the spandrels above every other arch are crowns with trifoliate architecture. The southernmost architecture is slightly richer than the rest, as it is crowned by a dome. Everywhere there is a sophisticated play on alternating colours. For example white and light-brown horses are shown overlapping so that a play on and impression of successive motions arises.

Apart from the northernmost section, which shows only three standing horses, each section has two or three horsemen, on their way in different directions and with different gaits. In the south one sees, apparently as a culmination, three knights trotting towards an altar on which a lidded vessel stands which must be understood as the Grail. Above this hang two horns, presumably the so-called "Abraham's Ram's Horns", which are actually mentioned as having been in the Temple of Jerusalem – whether in the Mosque of the Dome of the Rock or the Church of the Holy Sepulchre. Since both of these are domed buildings, the dome also seems to point to Jerusalem as the locality.

In the *window* a luxuriant winding vine is painted, which reappears in variations in the north window of the chancel and the easternmost north window of the nave. On the *south wall of the chancel,* easternmost above the vault, there is a fragment with a fairly well preserved head.

In the *nave* only fragments are preserved. The *chancel arch wall* once had a representation of Christ as †*Majestas Domini* surrounded by standing *apostles*. The upper parts of two of these are preserved south of the chancel arch with a broad meander above them.

On the north wall farthest to the east, in the upper frieze, one sees the remains of three figures, in the lower one perhaps a scene from the *Legend of the True Cross*. From the left a figure (the Emperor Heraclius?) is carrying a large cross raised high towards a gate which in that case must be Jerusalem's.

The painter apparently had a rather uncertain *technique*. The paintings were done on a mostly very smooth layer of plaster which adheres directly to the tufa and is composed of fine sand, a little clay and a small portion of slaked lime (3%). The colours have been applied directly to a very dry plaster. Light and dark ochre have been used, as have green, blue (lapis lazuli?), red (vermilion and minium) as well as whitewash.

The *programme* of the paintings is Eucharistic – that is, painted as an accompaniment to the celebration of the Mass. This applies to the two large scenes in the chancel, which manifest the powerful emergence of the divinity. And it applies to the equestrian frieze above the altar, whose revelations of the mystery of the Sacred Blood promise the presence of Christ in the Eucharist.

The *equestrian frieze* resembles a succession of other equestrian pictures which appear in Jutland wall paintings. Most of them are battle scenes and they are often regarded as psychomachias, that is, battles between the virtues and vices (as allegories of the struggle of faith) and scenes from the Old Testament's battles of the Maccabees. As for the frieze in the nave, its interpretation as King Arthur's knights seeking the Holy Grail has been proposed and developed by Otto Norn. He sees it as an example of Crusader lore in the light of European poetry such as the Frenchman Chrétien de Troyes' Grail Legend from c. 1180. One uncertainty about this understanding is that Jerusalem does not appear at all in Chrétien; another is the chronology, since there had hardly been enough years for his work to reach Denmark, where on the whole it was not known until far later. The precondition of Norn's interpretation is thus an oral tradition, which has a certain likelihood. For example Chrétien himself says in his tale that it was already current in oral form at the princely court with which he was associated.

The decoration is associated in *style* with others in southwestern Jutland from c. 1200. They have a number of features in common such as the

distribution on figural friezes of unequal width with arcades, the luxuriant window vines and the distinctive fringe borders. They also share a more dynamic mode of representation as in the turning Jesus in the Lazarus scene. The choice of motifs in the group of paintings is in addition richer than in earlier wall paintings, inasmuch as allegorical and legendary subjects are often taken up with a clear preference for the romance of chivalry and cavalry battles.

The decorations are consistently *dated* c. 1200. In the chancel the equestrian motif is perhaps a late feature, just as the Grail motif presumably becomes more understandable the later the paintings are dated. A dating to c. 1200-25 is therefore proposed.

2) Around 1520. The *chancel vault* is covered by Late Gothic foliage in which one sees small, indistinct motifs. One can make out the Crucifixion and the Sacrifice of Isaac was well as a gaping lion. To the same decoration belongs a standing St. Catherine in a window niche on the south wall of the nave.

3) Around 1575, on the north wall of the chancel around the sacristy door. Here one sees a surface-covering perspective pattern formed by black, brown and white rhomboids. West of the door in a panel the capitals "MB" are inscribed, presumable the initials of the parson Morten Buch (known in 1578).

Furnishings. More or less contemporary with the church is only the Romanesque font of the 'lion type', while a fragment of a ⋆censer in the National Museum is also medieval. A baptismal dish of southern German work is from c. 1575, but did not come to the church until 1870. The altar candlesticks should be dated to c. 1600, the pulpit c. 1625, and a ⋆door wing with the date 1641 and the name of the pastor of the church Jakob Svendsen is in the National Museum.

The altar chalice from 1708 was donated by Godske von der Brincken and his wife Eva Henriette Krabbe of Haraldskær, while the paten was made in 1826 by Morten Bierring Knudsen in Vejle. The same year Hans Peter Severin Ingerslev, Vejle, supplied a wafer box. A chancel arch crucifix of local manufacture cannot be dated more accurately than c. 1700-1750, while a chandelier was donated in 1755 by Christen Linde of Haraldskær and his wife Gedske de Lichtenberg. As an altar decoration a small ring cross from 1952 serves, which for the sake of the wall paintings is detachable.

Colour scheme and repairs. The paintwork of the sparse furnishings comes from a *refurbishing of 2016-17*, when the interior was coloured in a light beige by Maya Lisa Engelhardt.

In 1755 the pastor of the church, Christoffer Elovius Einsperg, considered the altar and pulpit old and fragile without inscriptions. But now it was expected that they would be "renewed and improved" by the patron. This was done the same year, and the work was marked by the hanging of the chandelier mentioned. In a major *refurbishing of 1952* substantial parts of the church's old furnishings were scrapped, partly out of consideration for the newly discovered wall paintings. This was the case with an interesting †Communion table frontal from c. 1550 and an altarpiece from 1786, donated by Henrik Schmidt and Birgitte Ravn of Haraldskær. The ⋆door wing mentioned was 1878 given to the National Museum.

Sepulchral monuments. A noteworthy tombstone from c. 1557 was set up as a sepulchral tablet in the chancel arch to commemorate Iver Friis of Haraldskær. A ⋆second from c. 1675 is richly carved in the Baroque style and bears a secondary inscription from 1794 commemorating Mads Johan Buch of Kølholt.